

University of Groningen

Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw

Berg, P.A.J. van den

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Berg, P. A. J. V. D. (2005). *Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798*. University of Groningen. Faculty of Law.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798

Inleiding

Nadat bijna twee jaar lang vruchteloze discussies in twee opeenvolgende Nationale Vergaderingen waren gevoerd, kwam begin 1798 na een unitaristische staatsgreep dan eindelijk de eerste Nederlandse grondwet tot stand, de Staatsregeling van 1798. Als we naar deze Staatsregeling kijken, springen tenminste drie elementen in het oog. De eerste twee betreffen de aandacht voor het herstel van de macht van de Republiek en de wens om de invloed van het volk op de overheid zeker te stellen. Als derde punt kan de afwezigheid van een Verklaring van de Rechten van de Mens worden genoemd. Ik zal deze drie kenmerken hierna kort beschrijven en vervolgens toelichten aan de hand van de opvattingen over staat en recht van Jacob van Manen, een vurig patriot en unitaristisch gezinde afgevaardigde naar de eerste en tweede Nationale Vergadering in de periode maart 1796 - januari 1798. [36]

Drie kenmerken van de Staatsregeling 1798

Een belangrijk kenmerk van de Staatsregeling is de 'vaderlandsliefde'. Veel bepalingen in de Staatsregeling waren immers gericht op het herstel van de macht van de Republiek. De keuze voor de gecentraliseerde eenheidsstaat moet in dat licht worden gezien.¹ Zo bepaalden de opstellers, dat de departementale besturen volstrekt ondergeschikt moesten zijn aan het Uitvoerend Bewind. Ze riepen daarom de functie van commissaris in het leven, die ter plekke toezicht zou houden.² Bovendien had men daarom in de Staatsregeling de verplichting tot het maken van een uniforme codificatie opgenomen.³ Er werd verder een Hoog Nationaal Gerechtshof (HNG) in het leven geroepen, zij het met een beperkte taakomschrijving. Het kreeg alleen jurisdictie inzake misdrijven van leden van het Vertegenwoordigend Lichaam en van het Uitvoerend Bewind.⁴ Ook de militaire dienstplicht voor alle burgers en de verplichting om de economie te bevorderen hadden tot doel de Republiek weer in oude luister te herstellen.⁵ Hetzelfde gold, tenslotte, voor de organisatie van de nationale feesten, bedoeld voor het creëren van vaderlandsliefde.⁶

Daarnaast is de aandacht in de Staatsregeling voor de 'vrijheid' en meer in het bijzonder voor de invulling van de volksinvloed opvallend. Het uitgangspunt van de Staatsregeling was dat de oppermacht geacht werd bij het gehele volk te berusten en daar ook te blijven.⁷ Tegelijkertijd was met het oog op de praktische invulling [37] hiervan wel gekozen voor een representatieve

1. Aanhef en art. 1 van de Acte. Art. 59 Algemene grondbeginselen (hierna Agb), het streven naar eenheid van munt, maat, gewicht is hiervan een uitvloeisel. In de artt. 5 en 6 Acte werd geprobeerd de gehechtheid aan de oude regio's tegen te gaan door in de Republiek twee niet samenvallende indelingen in te voeren, enerzijds de departementen, ringen en gemeenten en anderzijds de grondvergaderingen.

2. Artt. 147 en 155 Acte.

3. Art. 28 Agb.

4. Artt. 294 en 296 Acte. Het zou derhalve niet fungeren als Hof van Cassatie voor de gehele Republiek.

5. Respectievelijk de artt. 43 en 44 Agb en de artt. 51 en 54 Agb.

6. Art. 63 Agb. Vgl. ook art. 18 Agb, alsmede het laatste art. van de Agb: 'het vaderland dat zij behooren te beminnen'. Ik wijs tevens op de angst voor regeringloosheid, zoals die blijkt uit de eed die burgers conform art. 11 Acte moesten afleggen als zij zich in het stemregister lieten inschrijven. Vgl. ook de artt. 26 en 36 Acte.

7. Artt. 9 Agb en 2 Acte. De rechtspraak en het sluiten van verdragen vond volgens de artt. 38 en 69 Agb plaats uit naam van het Bataafse volk.

regeringsvorm.¹ Het democratische gehalte van de Staatsregeling wordt onder meer bepaald door de volgende factoren. Ten eerste werd er zowel aan het verkrijgen van stemrecht, als aan de bevoegdheid om ambten te bekleden de voorwaarde gesteld dat men belasting betaalde.² Verder was de structuur van de verkiezingen getrupt. De Republiek werd verdeeld in grondvergaderingen, waarin de stemgerechtigden per 500 inwoners lid van waren. Iedere grondvergadering benoemde een kiezer en een kandidaat-kamerlid.³ Per 40 grondvergaderingen bestond er tevens een districtsvergadering, waarin de aldus benoemde kiezers samenkwamen.⁴ Uit iedere districtsvergadering werd vervolgens een kamerlid verkozen.⁵ Het Vertegenwoordigende Lichaam dat zo tot stand was gekomen, koos daarna uit zichzelf een eerste en tweede kamer.⁶ Het zwaartepunt van de bevoegdheden lag duidelijk bij dit Vertegenwoordigende Lichaam. Het kreeg de exclusieve wetgevende bevoegdheid en het bezat ook als enige het recht van initiatief tot wetgeving.⁷ Voorts benoemde het de leden van het Uitvoerend Bewind.⁸ Opvallend is tenslotte ook de introductie van volksinvloed op de verkiezing van de departementale besturen, de gemeentebesturen en althans een deel van de rechterlijke macht. Deze invloed werd eveneens uitgeoefend via de grondvergaderingen.⁹

Vanuit een laat-twintigste-eeuws perspectief is het verleidelijk om vooral aandacht te besteden aan de zojuist beschreven invulling van de volksinvloed. In onze grondwet ligt immers de nadruk op de rechten en vrijheden van het individu en wat ligt er meer voor de hand dan een speurtocht naar de wortels hiervan. Het onmiskenbaar democratische gehalte van de Staatsregeling zou ons er vervolgens gemakkelijk toe [38] kunnen brengen om haar te kwalificeren als 'liberaal', of tenminste als 'proto-liberaal', zeker indien we het aspect van de vaderlandsliefde niet al te veel benadrukken. Daarom wil ik nog op een derde kenmerk van de Staatsregeling wijzen, te weten het ontbreken van een Verklaring van de Rechten van de Mens, voorafgaand aan de Staatsregeling. Dit is merkwaardig, omdat de eerste Franse constituties wel een catalogus van mensenrechten bevatten,¹⁰ terwijl ook diverse provincies in de Republiek spoedig na de omwenteling van 1795 een verklaring afkondigden. Ik wijs slechts op de besluiten van de Provisionele Staten van Gelderland en Friesland.¹¹ De provisionele Municipaliteit van de stad Utrecht volgde op 25 april.¹² Deze besluiten zouden vervallen met de invoering van de nieuwe Staatsregeling, waarmee immers tevens de provinciale soevereiniteit werd afgeschaft. De opname van een verklaring van de mensenrechten in die Staatsregeling was vanuit dat oogpunt niet

1. Art. 10 Agb.

2. Artt. 10-11 Acte. Vgl. ook art. 13 sub e en f Acte, waarin aan bedeeden het stemrecht werd onthouden.

3. Artt. 24 en 25 Acte. Het kandidaat-Kamerlid mocht niet zelf lid zijn van de grondvergadering die hem kandideerde.

4. Art. 18 Acte.

5. De artt. 28-32 Reglement letter A bepaalden hoe de verkiezing van het kamerlid precies plaats vond.

6. Art. 53 Acte.

7. Artt. 30 en 60 Acte. Vgl. ook art. 133 Acte.

8. Artt. 50 sub I en 83 Acte.

9. Resp. art. 163 Acte (departementale besturen), art. 191 Acte (gemeentebesturen), de artt. 265-266 Acte (vrederechters) en art. 277 Acte (burgerlijke rechtbanken).

10. J. Morange, *La déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Parijs 1988).

11. De verklaringen zijn te vinden in *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* (hierna *NNJ*) 30/2 (februari 1795), 485-490 (Gelderland; besluit van ca. 6.2.1795) en 1271-1273 (Friesland; besluit dd. 20.2.1795). Friesland volstond met een 'erkenning van de Rechten van de Mensch en Burger', omdat men een echte verklaring een zaak voor de (toekomstige) Nationale bijeenkomst van representanten vond. Vgl. *ibid.*, 653-654 en 683 voor verwijzingen naar de verklaringen in Holland, Utrecht en Overijssel.

12. J. van der Water, C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Groot Placaatboek 's Lands Utrecht I* (Utrecht 1856), 469-475. Art. 3 van dit besluit luidde: 'De Rechten die elk Mensch als Mensch heeft, heeft hy van wegens zyne natuur, zy zyn hem van God zynen Schepper gegeven. Hy mag ze daarom niet weg geven; geen Mensch mag ze hem ontnemen'.

overbodig. De aanhef van de Staatsregeling begint echter meteen met het sluiten van een maatschappelijk verdrag.¹ Er wordt in de Staatsregeling wel gesproken over de 'Rechten van de Mens', bijvoorbeeld in dezelfde aanhef en in de artt. 2 en 5 Agb. Maar in die aanhef en in art. 5 Agb, waar deze rechten zelfs 'onvervreemdbaar' worden genoemd, wordt deze vermelding echter onmiddellijk gevolgd door de toevoeging 'in de Maatschappij'. De opstellers van deze grondwet hebben klaarblijkelijk afgezien van een exacte omschrijving, een catalogus van rechten die een mens in de natuurtoestand had. Ze erkenden het bestaan van dergelijke rechten wel, maar deze werden pas relevant op het moment dat door middel van een maatschappelijk verdrag een maatschappij in het leven was geroepen, waarin deze rechten konden worden gehandhaafd. Dit wordt ook bevestigd door de formulering van art. 2 Agb, waarin wordt bepaald dat dit maatschappelijk verdrag de natuurlijke rechten slechts [39] wijzigt, voor zover dit noodzakelijk is in het kader van het oogmerk van de maatschappelijke vereniging. Van onvervreemdbare rechten in de natuurtoestand sprak de Staatsregeling echter niet. De rechten van de mens behoeven in de ogen van de opstellers van deze grondwet derhalve bevestiging in het maatschappelijk verdrag en in een aantal gevallen is daarin ook voorzien in de Staatsregeling, zoals de vrijheid van meningsuiting, het recht om petitie tot de overheid te richten en het recht op vergadering.² Dit kenmerk van de Staatsregeling, het ontbreken van een Verklaring van de Rechten van de Mens, hangt samen met wat het republikeinse karakter van de Staatsregeling genoemd zou kunnen worden, net als overigens de geconstateerde aandacht voor vaderlandsliefde.³

Jacob van Manen en de Staatsregeling van 1798

Van Manen was niet alleen lid van de Nationale Vergadering.⁴ Hij heeft in 1796 ook de beschouwingen in de eerste constitutiecommissie, belast met het opstellen van een eerste Nederlandse grondwet, verrijkt met uitgebreide theoretische uiteenzettingen over het fundament van de staat. Vooropgesteld dient te worden, dat hij geen directe invloed heeft uitgeoefend op de Staatsregeling, die in korte tijd tot stand kwam na een unitaristische staatsgreep. Hij is in januari 1798 wel benaderd door de plegers van de staatsgreep, maar vervolgens door hen gevangen gezet. Zijn afzijdigheid was, denk ik, niet zozeer het gevolg van een verschil in staatsrechtelijk inzicht. Veel van de ideeën van Van Manen zijn immers in Staatsregeling terug te [40] vinden. Het systeem van de getrapte verkiezing van de volksvertegenwoordiging via grond- en districtvergaderingen zoals dat hierboven is geschetst, komt in grote lijnen overeen met de door Van Manen in de jaren 1796-1797 verdedigde voorstellen. Ook het achterwege laten van een Verklaring van de Rechten van de Mens kon zijn goedkeuring wegdragen. Hetzelfde geldt, tenslotte, voor de keuze voor de eenheidsstaat en de aandacht voor de vaderlandsliefde. Hij hield zich waarschijnlijk afzijdig vanwege zijn grote afkeer van geweld. Van Manen deed namelijk al

1. Ook uit art. 72 Agb blijkt dat de algemene beginselen deel uitmaakten van het maatschappelijk verdrag.

2. Resp. art. 16 Agb (mits niet strijdig met het oogmerk van de maatschappij), art. 17 Agb en art. 18 Agb (wel aan specifieke doeleinden gebonden). De vrijheid van godsdienst werd in art. 19 Agb gegarandeerd.

3. Zie voor het republicanisme in de Republiek: S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), 1, 4-5, 49-64 en 292-293. Hoe de spanning tussen republikeinse idealen en het onder invloed van nieuwe economische verhoudingen opkomende liberalisme zich aan het eind van de achttiende eeuw in Amerika manifesteerde, wordt fraai beschreven door R.E. Shalhope, *The roots of democracy. American thought and culture 1760-1800* (Boston, Mass. 1990).

4. De meeste biografische gegevens bevat nog steeds Ramaer, 'Jacob van Manen' in: *NNBW 8* (1930), 1098-1102. Zie daarnaast: A.M. Elias en P.C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991), 163-164; *Konst- en Letterbode 2* (1822), 385; P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters 4* (Amsterdam 1823), 317 en J.C. Kobus en W. de Rivecourt, *Beknopt biografisch handwoordenboek 2* (Zutphen 1857), 137-138.

vanaf 1785 verwoede pogingen om het revolutionaire gebeuren zoveel mogelijk van een juridisch fundament te voorzien.

Het is evenmin mijn bedoeling om aan te geven wat de indirecte invloed van Van Manen is geweest op de Staatsregeling. Dat zou ondoenlijk zijn, in deze periode van ononderbroken gedachtenwisselingen, waarin de auteurs en politici elkaar voortdurend over en weer lazen en spraken. De opzet is slechts om uit te gaan van de drie hierboven genoemde kenmerken van de Staatsregeling en deze toe te lichten aan de hand van zijn opvattingen. Op deze wijze wordt Van Manen derhalve gebruikt ter illustratie van de politieke gedachtenvorming in de Republiek vanaf circa 1779, resulterende in de Staatsregeling 1798. Daarbij zal ook aan de orde komen door welke auteurs Van Manen in de periode 1779-1798 is beïnvloed, om zo duidelijk te maken dat de Staatsregeling niet louter op Franse theorieën beruiste. Maar eerst zullen nog enige nadere biografische gegevens over Van Manen volgen.

Korte biografische schets van Van Manen

Van Manen had het in zekere zin niet getroffen met zijn achternaam. Rond 1795 werd immers ook een naamgenoot van hem, C.F. van Maanen (1769-1849), politiek actief in de revolutionaire regeringen.¹ Later verwierf C.F. van Maanen grote bekendheid als Minister van Justitie. De meeste mensen denken bij het horen van de naam Van Manen aan deze jurist. Degenen die zich wel bewust zijn van de patriot activiteiten van een Van Manen aan het eind van de achttiende eeuw, zoals Schama en Van Toorn, lopen het risico deze persoon met de jonge C.F. van Maanen te verwarren.² Pas de recente, meer diepgravende aandacht voor de politieke opvattingen [41] van de patriotten zorgden ervoor dat de autodidact J. van Manen aan de vergetelheid kan worden onttrokken.

Over de jonge Jacob van Manen is weinig bekend, behalve dat hij zijn geld verdiende als kleermaker en vlekuitdoener. Hij liet pas van zich horen vanaf 1775, toen hij op 23-jarige leeftijd lid werd van het genootschap voor de dichtkunst 'Volmaekter door den Tijd'.³ De bekende publicist Pieter 't Hoen was de oprichter van dit genootschap. Enkele jaren later bleek Van Manen belangstelling voor de politiek te koesteren. Hij schreef in 1779 ter gelegenheid van het 200-jarige bestaan van de Unie van Utrecht - ook toen werden belangrijke staatsrechtelijke gebeurtenissen aangegrepen voor herdenkingen - een bijna zeventig pagina's tellende, sterk historiserende lofzang op het aangaan van dat bondgenootschap.⁴ Zoals de omvang van het gedicht al doet vermoeden, had het meer dan alleen een literaire bedoeling. Het diende tevens om

1. Zie over C.F. van Maanen: M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen: tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen 1953) en E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1984), 75-76.

2. M.R. van den Toorn, 'Een moeizaam begin. Veertig jaar codificatie-arbeid 1798-1838' in: *Justitiële Verkenningen* 16/4 (1988), 43-67 (47). De bewering van S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780/1813* (s.l. 1989), dat de patriot Van Manen een 'vermogend' (298) 'Utrechts advocaat' (300) zou zijn, is dan ook onjuist. R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986), 128-129 en 316 en L. de Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797 I* (Den Haag 1983), 12 wijzen eveneens op deze verwarring.

3. P.J.H.M. Theeuwen, 'Pieter 't Hoen (1744-1828). Politiek journalist en Utrechts patriot' in: Hoekstra, T.J. (ed.), *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht* (Bilthoven 1987; Jaarboek Oud-Utrecht 1987), 43-77 (ihb 50-51) en C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991), 113-115.

4. 'De Unie van Utrecht. Feestzang bij het tweede eeuwgetijde van de sluiting derzelve, op den xxv januarij 1579' in: *Mengeldichten van het Genootschap, ter spreuk voerende: Volmaekter door den Tijd 2* (Utrecht 1779), 97-199 (de annotatie beslaat dus nog eens 34 bladzijden).

aan de hand van een beschrijving van de geschiedenis van de Republiek de overige Nederlanders op te roepen tot vaderlandsliefde en eendracht. Van Manen zou in de jaren daarna nog regelmatig van de dichtvorm gebruik maken om zijn vaderlandsliefde te uiten.¹ Ook had hij, zo lijkt het, in die periode een extra bron van inkomsten gevonden, te weten het vertalen van boeken over zeer uiteenlopende onderwerpen uit het Duits.² Slechts één van deze boeken had enige politieke betekenis, namelijk [42] de vertaling uit 1782 van een werk van de kameralist J.H.G. Justi (1717-1771), getiteld *Volledige Verhandeling der Manufaktuuren en fabrieken*.³ Maar ook later zal deze oriëntatie op het Duitse taalgebied van belang blijken te zijn voor zijn politieke opvattingen. In 1784 werd hij daadwerkelijk politiek actief als lid en al spoedig ook als secretaris van de politieke, niet-militaire tak van het in 1783 opgerichte wapengenootschap *Pro Patria et Libertate*.⁴ Zijn betrokkenheid bij de activiteiten van *Pro Patria* was groot.⁵ Zo maakte hij deel uit van de delegatie, die op 21 mei 1784 een concept regeringsreglement voor de provincie Utrecht aan het stadsbestuur aanbood. Tevens was hij vanaf september 1784 lid van een college van 24 geconstitueerden, dat in de volgende jaren in naam van de Utrechtse burgerij de onderhandelingen met het stadsbestuur over dit concept reglement voerden. Tenslotte richtte hij zich in 1785 ook direct tot het publiek in het door hem geredigeerde, in Amsterdam uitgegeven, opinieblad met de veelzeggende titel *De vrye Nederlander, verdedigende de eer eener onafhangelijke republiek en de vrijheid in den burgerstaat, en hunner belangelooze voorstanders, tegen alle wettelooze heerschzucht*.

De inval van de Pruisen, die in 1787 een einde maakte aan de patriotse beweging, moet voor de dan 35-jarige Van Manen een regelrechte ramp hebben betekend. Zonder geld of maatschappelijk aanzien was de positie van vluchteling immers weinig benijdenswaardig. Hij probeerde dan ook eerst om vlak over de grens van de provincie Utrecht bescherming te vinden bij de patriot Jan Willem Hannes, heer van Empel en Meerwijk.⁶ Hij was echter zo onverstandig zich in de publieke functie van drossaard te laten benoemen, waardoor hij zich in het officiële circuit moest begeven. De Staten-Generaal verleenden aanvankelijk wel goedkeuring aan zijn benoeming, maar al snel werd zijn revolutionaire verleden bekend bij de advocaat-fiscaal van Brabant. Deze bewerkstelligde uiteindelijk de intrekking van de goedkeuring.⁷ [43] Op 7 februari 1789 werd zelfs een mandement van dagvaardig tegen hem verkregen.⁸ Op dat moment was hij

1. Zie onder meer *De herrezen vrijheid* (in 6 zangstukken) (s.a. [1784]).

2. Zijn eerste vertaling is *Physiognomische Reizen. Vooraf gaat een physiognomisch dagboek* (wed. J. van Schoonhoven; Utrecht 1780). De physiognomie is de kennisleer van het (menselijk) uiterlijk, met name van gezichten. Daarna verscheen nog Johan Christoph König, *Over de akademische studie en het akademische leven. Een leerboek voor jongelingen, die zich naar de akademie willen begeeven en die zich daar reeds bevinden* (Utrecht 1782); Hendrik Sander, *Het boek Job ten algemeene gebruike* (wed. J. van Schoonhoven; Utrecht 1783) en Id, *Van het groote en schoone in de natuur* (Utrecht 1786-1789²).

3. Deze vertaling van *Vollständige Abhandlung von den Manufakturen und Fabriken* (Kopenhagen 1758-1761) verscheen te Utrecht bij de wed. J. van Schoonhoven.

4. Een archief van dit wapengenootschap is niet op het Gemeente- en Rijksarchief Utrecht aanwezig.

5. N.C.F. van Sas, 'Politiek als leerproces: het patriotisme in Utrecht, 1783-1787' in: Hoekstra e.a. (ed.), *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand!*, 9-42 (ib. 21, 27, 32 (n. 74) en 35-36). A. van Hulzen, *Utrecht in de patriotentijd* (Zaltbommel 1966), 66, 97, 113, 119 en 295.

6. Ik dank het stadsarchief van 's Hertogenbosch voor de mededeling, dat noch van de familie Hannes, noch van de heerlijkheid Empel en Meerwijk een archief bewaard is gebleven.

7. Zie voor deze procedure de gedrukte, op het ARA aanwezige *Resolutien van de HoogMogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlandsche Provincien 1788*, 2e helft (juli-december), pp. 891-892 (10.10.1788), 946-947 (31.10.1788) en 1024 (3.12.1788), alsmede 1789 (januari-februari), pp. 51-52 (19.1.1789). De bijlagen bij de data 10.10.1788 en 19.1.1789 bevatten nog enkele processtukken.

8. Blijkens het *Naamregister van alle zodanige Personen, door de geheele Republiek. Welke na de gezegende omwenteling van 1787, om hunne gehouden gedrag door den wettige en competente rechten na verdienste zyn gestraft* (Amsterdam 1793), 25-26, is hij ook veroordeeld en officieel uit zijn ambt ontzet. In de eerste editie van gemeld *Naamregister* (Arnhem [1787]), dat toen *Naam-lyst, van alle personen (...)*

echter al vertrokken.¹ Wellicht is hij naar het buitenland gegaan, maar het is niet bekend waar. Ik heb de indruk, dat hij niet behoorde tot de naar Frankrijk uitgewekenen.² Het is mogelijk dat hij enige tijd in de Oostenrijkse Nederlanden heeft vertoefd.³ Gezien zijn goede kennis van het Duits is het tenslotte ook denkbaar dat hij heeft behoord tot het contingent vluchtelingen in Hamburg, waar ook de belangrijke Utrechtse patriot Quint Ondaatje aanvankelijk verbleef, Bremen of Burg Steinfurt.⁴ Hij keerde vroeg terug naar de Republiek: al voor 1792 had hij zich in Renswoude, niet ver van Utrecht, gevestigd, waar hij in 1793 schout en secretaris van de gelijknamige heerlijkheid werd. Zijn finest hour kwam enkele [44] jaren later, toen de patriotten met Franse hulp aan de macht kwamen. Twee jaar lang probeerde hij als lid van de Nationale Vergadering de in meerderheid federalistisch gezinde afgevaardigden van de noodzaak van een eenheidsstaat te overtuigen. Het verzet van deze federalisten was echter taai en het is niet verwonderlijk dat Van Manen af en toe zijn geduld verloor. Maar in overeenstemming met zijn principes bleef hij binnen de wettelijke kaders opereren. Toen bleek dat hij in de Nationale Vergadering een federalistisch Plan van Constitutie niet tegen kon houden, richtte hij zich rechtstreeks tot de bevolking en publiceerde hij zijn redevoeringen in zijn *Voorstellen, bedenkingen en ontwerpen tot het daar stellen eener constitutie* (Den Haag 1797).⁵ Een jaar later hield hij vast aan een legale overgang van de oude naar de nieuwe Republiek en deed hij niet mee met de staatsgreep van januari 1798.⁶ Hij werd vervolgens door zijn geestverwanten in hechtenis genomen en verbleef tot in juli van dat jaar in gevangenschap op Huis ten Bosch en te Soestdijk. Na zijn vrijlating speelde hij opnieuw een rol in het openbare leven, zij het dat die rol aanzienlijk meer bescheiden was, onder meer als lid van het departementaal bestuur te Arnhem, als onderwijsinspecteur en als vrederechter.⁷ Ook bleef hij schrijven, veelal in de vorm van de beantwoording van prijsvragen, die in grote getalen door de diverse genootschappen werden uitgeschreven.⁸ [45]

heette, wordt Van Manen nog niet genoemd.

1. In ieder geval heeft hij de Republiek niet voor 17 september 1788 verlaten, zo blijkt uit een door hem namens zijn werkgever geschreven brief in het familiearchief Martini Buys (Gemeente- en Rijksarchief Utrecht, inv. nr. 184). Een persoonlijk archief van Van Manen heb ik in het Utrechtse archief niet aangetroffen.

2. Van Manen komt niet voor op de momenteel meest volledige lijst van vluchtelingen in Frankrijk van J.G.M.M. Rosendaal, 'Geene Heeren meer, Zalige Egalité. De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriot burgers, 1787-1794' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 49 (1995), 107-164. Ook in de overige, relatief ruime literatuur over deze groep vluchtelingen wordt hij niet genoemd. Zie J. Dirks, *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk, 1787-1795* (=Vaderlandsche Letteroefeningen 108) (s.l. 1868). Sillem, 'Valckenaer en de uitgeweken patriotten in Artois' in: *De Gids* 1872 I, 436-479. A. Doedens, 'Patriotten in diaspora' in: W. Bergsma, C. Boschma, M.G. Buist, en H. Spanninga (eds.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987), 157-174 en 211-212. M.N. Bisselink en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker. Een patriot in ballingschap 1787-1795* (Amsterdam 1983).

3. Maar hij komt niet voor in A. Doedens, 'Een Noord-Nederlandse exodus nader beschouwd: de uitwijkelingen van 1787 en hun rol tijdens de Brabantse Revolutie' in: *Documentatieblad werkgroep 18' eeuw* 33 (oktober 1976), 6-40.

4. Vgl. over hen: R. van Gelder, 'Patriotten in ballingschap. Nederlandse politieke vluchtelingen in Noord-Frankrijk, 1787-1795' (UVA 1976, niet uitgegeven scriptie), 15. Ook hij noemt Van Manen evenwel niet.

5. De redevoeringen zijn gedeeltelijk opgenomen in L. de Gou, *Het Plan van constitutie van 1796: chronologische bewerking van het archief van de Eerste Constitutiecommissie* (Den Haag 1975). Van Manen uitte in zijn *Voorstellen*, 39, 67-68 en 248-249, zijn frustratie over het optreden van de federalisten.

6. Zie [Van Manen], *De vrye Nederlander*, 13, 134-135, 146 en 618-619, waar blijkt dat geweld voor Van Manen een laatste redmiddel was.

7. Zie hierover R.E. de Bruin, 'De tweede ronde. De rol van Utrechtse patriotten in de Bataafs-Franse tijd' in: Hoekstra, *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand!*, 277-310 (ihb 286-288) en E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Utrecht 1977), 123 (n. 53), 129, 132 en 237.

8. Zie onder meer *Verhandeling over den voordgang en invloed der kunsten en wetenschappen op de burger-maatschappyyen* (Arnhem 1801), *Verhandeling over de oorzaak van het gebrek aan uitmuntende historieschilders in ons land* (Haarlem 1809), *Verhandeling over der weelde bij de inwoneren der*

Politieke opvattingen van Van Manen

De periode van politieke bewustwording, 1779-1787

De ontdekking van de politiek, 1779-1784

In de eerste jaren van zijn lidmaatschap van 'Volmaekter door den Tijd', publiceerde Van Manen vooral onschuldige gedichten zonder enige politieke bijbedoeling. Zij droegen titels als 'de wijn', 'de verlegen dichter' en 'Simson in den kerker'.¹ In een van deze gedichten, 'De stervende Christen huisvader', wordt zelfs enigszins verontschuldigend opgemerkt dat er hier geen oorlogshelden worden bezongen.² Maar enkele jaren later bleek kunst ook voor Van Manen een politieke lading te hebben gekregen.³ In een gedicht uit januari 1778 ter gelegenheid van de opening van een kunstacademie sprak hij de wens uit 'dat dan uw Kunst tot heil van Nederland gedij, zij strekke een welvaardbron der nijvre Maatschappij'.⁴ Met behulp van de kunst diende, zo meende hij, de oude luister en welvaart van de Republiek hersteld, of zelfs overtroffen te worden. De herdenking van de Unie van Utrecht was vervolgens voor Van Manen het startsein om zich grondig in de politieke theorieën van zijn tijd te verdiepen. In de jaren voorafgaand aan het herdenkingsjaar 1779 waren verscheidene werken gewijd aan deze Unie, waaronder een studie van Pieter Paulus, *Verklaaring der Unie van Utrecht I* (1775).⁵ Van Manen heeft uitvoerig uit deze werken geput voor zijn eerder vermelde feestzang op de Unie.⁶ In ieder geval ontbreken [46] buitenlandse auteurs, zoals Rousseau, Montesquieu en Justi. Het resultaat was een interpretatie van de geschiedenis van de Republiek, die niet veel afweek van hetgeen in de Republiek als politiek correct werd beschouwd.⁷ Van Manen greep de herdenking aan om een lofzang op het politieke systeem van de Republiek te geven. De Unie van Utrecht, de 'zuil waarop het gansch gevaarte

Vereenigde Nederlanden en derzelver voortgang en invloed op den burgerstaat (Utrecht 1820) en *Twee verhandelingen: de eene over de ontginning der onbebouwde gronden in de noordelijke Nederlandsche provincien (...); en de andere over het staatkundig stelsel der Phoeniciers, Grieken en Romeinen in het uitzenden van volksplantingen* (Utrecht 1820).

1. Zie *Mengeldichten van het Genootschap, ter spreuk voerende: Volmaekter door den Tijd 1* (Utrecht 1777), resp. 65, 159 en 160-161. Een aantal van deze gedichten is ondertekend met J.V.M. A.Z. Vermoedelijk is dit Jacob van Manen, die immers gedurende zijn gehele loopbaan de toevoeging A.Z., of Adrz. gebruikte. Bovendien was hij degene die in de periode tot 1785 vele gedichten zou publiceren.

2. *Mengeldichten 1*, 56-65.

3. Vgl. F. Grijzenhout, 'De Utrechtse patriottenbeweging en de kunst' in: Hoekstra, *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand!*, 78-113, ihb. 80-82 en 88, waar hij Van Manen noemt, en J.J. Kloek, 'Letteren en landsbelang' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhart en N.C.F. van Sas, *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987), 81-95.

4. Het gedicht staat in: A. Hoevenaar, *Redenvoering gehouden ter gelegenheid van de inwyng, van het teken-collegie* (Utrecht 1778), vi-ix.

5. Het boek van Paulus werd uitgegeven door de wed. J. van Schoonhoven, waar ook Van Manen enkele boeken publiceerde.

6. Naast enige klassieke werken van Caesar en Tacitus noemde Van Manen onder meer: J.M. van Hemert, *Korte levensbeschrijving der Hollandsche graven* (Gorinchem 1749), P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën* (Amsterdam 1642), J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, waarvan in 1752 een tweede druk was verschenen, P. Burman, *Brederode: of het tweede eeuwigtyde der Nederlandsche vryheid* (Amsterdam 1767), [L.F. de Beaufort], *Het Leven van Willem de I* (Leiden 1732), N. Bondt, *Historie van de Unie van Utrecht*, dat opgenomen was in het vermelde werk van Paulus, en de *Apologie, of verantwoording van de Prins van Oranje* uit 1581. Verder noemde hij ook werken van H. de Groot en E. van Meteren.

7. T. Veen, 'Van Vranck tot Kluit. Theorieën over de legitimatie van de soevereiniteit der Staten Provinciaal (1587-1795)' in: *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden 1982), 302-324. Klein, *Patriots republikenisme*, 27-36.

van Neerlands Staat rust',¹ had in het verleden immers zowel de interne vrijheid, als de macht en welvaart van de Republiek gewaarborgd. Ten eerste werd met de Unie, zo meende Van Manen, een periode afgesloten, waarin de heerszucht van de landsheren een voortdurende bedreiging voor de interne vrijheid vormden. De twee daarop volgende eeuwen stonden in schril contrast met het grafelijke tijdperk: Nederlanders genoten daarin van het onschatbare voorrecht van 'den gezegenden Godsdienst' en van de 'zagte en stille regeering'.² Bovendien was door de Unie en de daarbij betoonde eendracht de macht van de Republiek tot ongekende hoogte gegroeid.³

De invulling van het begrip 'vrijheid' was traditioneel. 'Vrijheid' betekende, dat de bestuurders zich hielden aan hun eed de wetten, dat wil zeggen de privileges, te handhaven.⁴ Van volksinvloed in de moderne zin was geen sprake. Van Manen merkte weliswaar op dat in de grafelijke periode 'het volk' de macht had behouden, maar toen werd het toezicht op de naleving van de wetten uitgeoefend door de Staten.⁵ Hij repte dan ook niet over volkssoevereiniteit, intengendeel, hij liet zich ontvallen dat het staatsgezag van God gegeven was:

Eerbiedigt steeds de magt van God zelf ingesteld! Beschermt haar voor de nijd en 't toemeloos geweld! 's Lands vaadren wijs bestuur blijve ons onschatbaar heilig! Zo leven [47] we onder 't loof van vrede en Godsdienst veilig.⁶

En hun die dit niet deden, voegde hij toe dat 'vrijheid' vooral niet verkeerd moest worden opgevat: 'De vrijheid zelve vloekt uw denkwijzen en gedrag; Zij rust alleen op orde en wettig Staatsgezag. Geen ongebondenheid is vrijheid'.⁷ In het mijneveld tussen de Staatsgezinde en de Stadhoudelijke posities begaf hij zich ondertussen niet al te ver. De adel, maar vooral de Oranjes kregen zeker uitzonderlijk veel lof toegezwaaid voor hun rol in de geschiedenis,⁸ maar ook de vrijheidsdrang van de Hollandse Staten werd geroemd.⁹

Ondanks deze lofzang op de Unie van Utrecht bestond er in ieder geval bij Van Manen al voor het uitbreken van de vierde Engelse Oorlog (1780-1784) een besef van het verval van de Republiek. Hij weet dit in de eerste plaats aan een gebrek aan eendracht, aan een gebrek aan oog voor het algemene Nederlandse belang, aan kortom een gebrek aan vaderlandsliefde.¹⁰ Hij riep daarom op tot herstel van de macht van de Republiek op de grondslag van de Unie.¹¹ Hij sprak de wens uit,

Dat Eendragt slechts u vlijt en poogingen bestier; en 't waar belang des Staats uw groots ontwerp versier! Zo zal de Maatschappij haar luister zien herleven, en ieder naarstig lid het noodig voedsel geeven. Zo wordt geen vreemdeling, ten koste van ons bloed, door weeldrige overdaad en dertelheid, gevoedt.¹²

Maar naast een gebrek aan eendracht was ook de teloorgang van de deugzaamheid, van de

1. Van Manen, 'Unie van Utrecht', 167.

2. Ibid., 167-168.

3. Ibid., 150 en 155.

4. Ibid., 100.

5. Ibid., 102.

6. Ibid., 162.

7. Ibid., 162.

8. Ibid., 111, 127, 131, 145, 152, 157 en 159.

9. Ibid., 102.

10. Ibid., 144.

11. Ibid., 158.

12. Ibid., 163.

gematigdheid een belangrijke oorzaak van de zwakke positie van de Republiek. 'Door Eendragt, matigheid en vlijt', aldus Van Manen, 'rees Neêrlands magt; Maar weelde en overdaad, heeft ons ten val gebracht'.¹ Deugdzaamheid versus luxe: het was een oud republikeins thema, dat met graagte door hem werd overgenomen.

Hoever Van Manen zich later ook zou verwijderen van de inhoud van deze feestzang: deze twee elementen - vrijheid en vaderlandsliefde - zouden een constante gaan [48] vormen in zijn politieke uiteenzettingen. De derde in de inleiding aangesneden kwestie, te weten van de mensenrechten kwam niet aan de orde.

In de jaren na 1779 ging Van Manen eerst voort op het in de hiervoor beschreven feestzang ingeslagen pad. Hij schreef in 1781 ter gelegenheid van een recente zeeslag tussen Engeland en de Republiek een *Lierzang op de dapperheid van neerlands vlootelingen*, die blaakt van patriottisme.² 'De Britsche trots', zo luidde de derde regel, moest toen wijken 'voor den gloed van Bato's zoonen'. Ook zijn gedicht uit 1784 ter gelegenheid van de eerste verjaardag van *Pro Patria* ademde dezelfde geest.³ Opvallend is dat de beschrijving van 'Neêrlands vrijheid' opnieuw gepaard ging met uitgebreide aandacht voor thema's uit de 80-jarige oorlog. De literatuur waarnaar Van Manen verwees, verschilt nauwelijks van die van enkele jaren terug en is dus veelal van vaderlandse bodem.⁴ De enige aantoonbare buitenlandse invloed op zijn denken in de periode tot 1785 wordt gevormd door het eerder vermelde werk van de kameralist Justi uit 1782.⁵ Dit boek was bepaald geen politiek-theoretisch geschrift. Het bevat hoofdzakelijk een beschrijving van de wijze waarop allerhande producten, waaronder textiel, in de diverse landen werden geproduceerd. Maar de achterliggende gedachte van de kameralisten was wel om door economische ontwikkeling bij te dragen aan de vergroting van de staatsmacht.⁶ Dit nu moet Van Manen zeker hebben aangesproken, gezien de oorlog met de Engelsen. In het gedicht dat hij aan zijn vertaling liet voorafgaan, constateerde hij dat deze oorlog de Nederlandse koopvaardij ernstige schade toebracht. Hij sprak vervolgens de hoop uit dat de pogingen van de 'oekonomischen Tak van de Haarlemsche Maatschappij der Weetenschappen', waaraan hij de

1. Ibid., 164. Op dezelfde plaats schreef hij ook: 'vooral, dat deugd en trouw, uw Eed en Zegel zij! Die bron van alle heil en steun der Maatschappij, Blijf 't egte kenmerk van een' waaren Nederlander! Dat Neerlands heldenmoed nooit laf van aart verander! Maar ieder burger zij, daar 't recht of vrijheid geldt, Een trouwe Patriot, een waar en deugdzaam held'

2. *Lierzang op de dapperheid van neerlands vlootelingen onder den schout bij nacht Zoutman, betoond in het afslaan der Engelsche vloot, van veel grooter sterkte (...)* op de 5de van de oogstmaand 1781 bij Texel (wed. J. van Schoonhoven, Utrecht 1781).

3. *Cantate ter eerste verjaaring van 't genootschap van wapenhandel, onder de zinspreuk: pro patria et libertate* (B. Wilt, Utrecht 1784).

4. Naast de eerder door hem gebruikte werken van Wagenaar, Hooft en Paulus noemde hij nu tevens: P. Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken, tot opheldering der vaderlandse historie* (Utrecht 1779-1785) en het vijfde deel van het pamflet *Iets zakelijks voor Utrechts burgeren* (Utrecht 1783; Knuttel 20685, vgl. ook de nrs. 20683 en 20684). De geringe invloed van buitenlandse literatuur wordt ook geconstateerd door W.W. Mijnhart, 'De Nederlandse Verlichting', in: Grijzenhout e.a. (eds), *Voor Vaderland en Vryheid*, 53-79 (79).

5. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat juist in Utrecht zich de invloed van de kameralistiek deed gelden. De kameralistiek kwam in het kielzog van het vak 'statistiek', ook wel staatshuishoudkunde genaamd, binnen op de Nederlandse universiteiten en de Utrechtse hoogleraar E. Otto (1686-1756) doceerde de statistiek als eerste in de Republiek. Vgl. C.J.H. Jansen, 'Het achttiende-eeuwse onderwijs in de statistiek aan de juridische faculteiten van de Republiek der Verenigde Nederlanden' in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 58 (1990), 111-127.

6. Zie over de kameralisten: P.A.J. van den Berg, *Codificatie en staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergronden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811* (Groningen 1996), 44-54 en 59-65 (Justi), alsmede de daar vermelde literatuur.

vertaling opdroeg, zouden leiden tot economisch herstel, 'Op dat 's Lands oude bloei, Allengs in luister groei; Geens vreemden juk den vrijen nek, Des nederlanders prang'. Van Manen zou zich nog in 1796, bij de discussie in de constitutiecommissie over de afschaffing van de gilden, op dit boek beroepen.¹

De ontwikkeling van een volwaardige politieke theorie, 1785-1786

De jaren 1784-1785 kunnen gezien worden als een breukvlak, waarbij de ontwikkelingen in Utrecht een voorname plaats innemen.² In die jaren vervreemde het deel van de patriottenbeweging waartoe Van Manen behoorde, snel van de aristocratische vleugel ervan, hetgeen ook tot gevolg had dat hij afstand nam van een aantal onderdelen van zijn eerdere politieke opvattingen. In 1785 verschenen twee belangrijke publicaties van Van Manen, waarin deze wijziging tot uitdrukking kwam. De eerste betreft het eerder genoemde weekblad *De vrye Nederlander*, dat overigens na 1785 niet meer verscheen.³ Daarnaast schreef hij één van de *Prijzverhandelingen ter beantwoording der gedaane vraag door een genootschap van vrye Friezen, nopens de beste instellingen voor de vry corps en schutteryen*.⁴ In *De vrye Nederlander* werd voor het eerst mondjesmaat buitenlandse literatuur door Van Manen gebruikt. Gezien zijn eerder geconstateerde oriëntatie op de Duitstalige landen lag het voor de hand dat deze literatuur aanvankelijk uit dat taalgebied afkomstig was.⁵ [49]

De eerste aflevering bevatte meteen al een vertaling van een stuk uit de *Holländische Zeitung*,⁶ waarin grote bewondering voor Frederik de Grote naar voren komt. Dit wordt begrijpelijk tegen de achtergrond van de eerder vastgestelde preoccupatie van Van Manen met de macht van een staat. Conform de traditie van het in de zeventiende eeuw opgekomen Duitse kameralisme werd de uit de omvang van territorium en bevolking, alsmede uit de handel en de aanwezige grondstoffen voortvloeiende rijkdom als maatgevend voor de sterkte van een staat opgevat. Niet langer echter werd de bevolking van louter getalsmatig belang geacht. Ook 'vrijheid' was een essentiële voorwaarde geworden voor een machtige staat. Alleen indien er voldoende vrijheid in een staat bestond, zou immers het getalenteerde gedeelte van de bevolking zich kunnen ontplooien, en alleen dan zou er sprake zijn van een optimaal gebruik van de omvang en rijkdom van het land. Maar de wijze waarop aan deze vrijheid inhoud werd gegeven, mocht geen afbreuk doen aan de bestuurbaarheid van de staat. Het verlichte absolutisme in Pruisen leek een goede oplossing te bieden. Aan de ene kant zorgde de monarchie daar, niet gehinderd door de door Montesquieu zo geprezen tegenwichten, voor een grote bestuurskracht. Aan de andere kant waarborgde de vrijheid, die gestalte kreeg in de vrijheid van drukpers, de ontplooiing van de talenten van de bevolking.

1. Van Manen, *Voorstellen*, 229.

2. Van Sas, 'Politiek als leerproces', 27-29. Klein, *Patriots republikenisme*, 6. R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht. Studenten, burgers en regenten in de patriottentijd 1780-1787* (Utrecht 1987), 38 ev. P. Geyl, *De patriottenbeweging, 1780-1787* (Amsterdam 1947), 101-112.

3. Dit weekblad werd anoniem uitgegeven. Eerst op blz. 345 blijkt dat Van Manen als de redacteur wordt gedagvaard.

4. Harlingen/Amsterdam 1785 (Broekema 2903). Van Manens bijdrage staat op de blzz. 271-291.

5. Pas in een van de laatste nummers blijkt van enige invloed van de Engelse literatuur: Van Manen noemde daar een vertaling van R. Price (1723-1791): *Aanmerkingen over de gewichtigheid der staatsomwenteling in Noord-America* (Amsterdam 1785). De Overijsselse edelman J.D. van der Capellen leverde met vertalingen van werken van A. Fletcher, R. Price en J. Priestley vanaf 1774 een belangrijke bijdrage aan de bekendheid van Engelse politieke essays in de Republiek. Vgl. M. Evers, 'Angelsaksische inspiratiebronnen voor de patriottische denkbeelden van Joan Derk van der Capellen' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen (eds.), *1787. De Nederlandse Revolutie?* (Amsterdam 1988), 206-217.

6. Dit tijdschrift verscheen in 1785 twee keer per week te Amsterdam.

Enkele weken later volgde dan de publicatie van een lezing, getiteld 'De vrijheid in den Burgerstaat', dat van belang is, omdat daarin een nadere invulling van begrip 'vrijheid' werd gegeven.¹ Als ik het goed zie, betreft het opnieuw een stuk, waarvan Van Manen niet zelf de inhoud heeft bepaald. De auteur besteedde alleen aandacht aan de interne vrijheid van een land: de internationale positie van een land bleef buiten beschouwing. Net als in het vorige artikel werd de vrijheid van drukpers tot de essentialia van deze vrijheid gerekend. Maar daarnaast werd geëist, dat een staat een geregelde regeringsvorm kende, die zo was ingericht dat alle leden van de staat dezelfde bescherming en beveiliging, dezelfde handhaving van hun rechten en voor-[51]rechten genoten.² Het doel waarom iedere samenleving was opgericht en waarom men van sommige natuurrechten afstand had gedaan, was immers dat men dan de overige rechten beter kon handhaven. De wet vervulde hierbij een belangrijke rol: niemand mocht boven of onder de wet staan. Deze regeringsvorm, die in feite in de vorm van een sociaal contract was gegoten, moest bovendien 'door de eenparige volkswil' zijn ingevoerd, en niet door geweld.³ Verder moesten de overheden volksvertegenwoordigers zijn, die het algemene welzijn der gehele maatschappij voorstonden. Zij waren rekenschap verschuldigd aan de gehele natie of 'Burgerschaar'.⁴ Maar de auteur had weinig vertrouwen in het zijns inziens wispelturige volk en van een democratie moest hij daarom weinig hebben. Hij repte dan ook niet van regelmatige, bijvoorbeeld jaarlijkse volksinvloed.

In het artikel werd tevens geconstateerd, dat deze vrijheid momenteel 'een niets' was en ook in het verleden niet had bestaan.⁵ Iedere regeringsvorm was tot dusverre te onbepaald, waardoor de heerszucht van de bestuurders, of dat nu vorsten, aristocraten of demagogen waren, teveel ruimte kreeg.⁶ Dat gold ook voor de regeringsvorm in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en, sinds de opstand tegen Spanje, voor de Unie van Utrecht. De auteur vestigde zijn hoop op de verlichting van de mensen, zodat hun onkunde zou verdwijnen en zij hun rechten en hun waardigheid zouden leren kennen.⁷ Eerst dan kon de vrijheid zegevieren. Deze evolutionaire opvatting van de geschiedenis, een opvatting immers waarin het geluk van de mens het gevolg was van de voortgang van de rede en derhalve pas in de toekomst bereikt zou worden, had de auteur wellicht ontleend aan Isaak Iselin (1728-1782), *Geschichte der Menschheit*,⁸ een boek dat door hem werd aangeprezen. Iselin bestreed de kritiek van auteurs als Mandeville en Rousseau op de voortschrijdende civilisatie.

De verhoging van de cultuur ging, aldus Iselin, helemaal niet ten koste van de moraliteit, maar zij maakte juist een einde aan de volgens hem voor de mens zeer vervelende, barbaarse natuurtoestand.⁹ Overigens meende Iselin wel, dat samenle-[52]vingen in het verleden goede prestaties op het gebied van de vrijheid hadden geleverd. Zo sprak hij zijn bewondering uit voor de republiek Sparta, waar wetten hadden geheerst in plaats van mensen en waar republikeinse deugden als liefde voor het vaderland hoog in het vaandel stonden.¹⁰

1.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 49-61. Over de herkomst van dit stuk blijkt niet meer dan dat het is gelezen in 'een patriottisch Gezelschap'.

2.Ibid., 52.

3.Ibid., 59.

4.Ibid., 52.

5.Ibid., 51.

6.Ibid., 54-58.

7.Ibid., 60.

8.Frankfurt/Leipzig 1764. Er was recentelijk een Nederlandse vertaling verschenen onder de titel *Geschiedenis der Menschheid* (Amsterdam 1783-1784).

9.Zie over Iselin: M.A. Regli, *Isaak Iselins "Geschichte der Menschheit". Eine Vorarbeit zu Joh. Gottfr. Herders "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit?"* (Borna/Leipzig 1919), 12-19.

10.Iselin, *Geschiedenis der Menschheid* II, 132 en 134-135. Regli, *Isaak Iselins "Geschichte der Menschheit"*, 21.

Van Manen was het, zo blijkt uit de eerstvolgende afleveringen van *De vrye Nederlander*, in grote lijnen wel eens met de inhoud van deze twee artikelen, hoewel hij, zoals we nog zullen zien, voorsnog minder negatief was over het politieke systeem van de Republiek. De aandacht in het eerste artikel voor de staatsmacht sloot natuurlijk ook goed aan bij Van Manens vaderlandsliefde, zoals die in zijn feestzang was gebleken. Hij gaf nu een concrete invulling aan zijn wens de macht van de Republiek te herstellen door - onder invloed van opnieuw een artikel uit de *Holländische Zeitung*¹ - voor burgerbewapening te pleiten. Volgens hem leidde het vertrouwen voor de externe vrijheid van de Republiek op het buitenland en op vreemd krijgsvolk er slechts toe dat de vruchten van de eigen nijverheid ten goede kwamen aan vreemde mogendheden. In feite kon de Republiek zich niet door eigen macht verdedigen en was zij als gevolg daarvan niet 'gedugt voor zyne nabuuren'.² Het 'laatste en eenigste middel, om onze grootheid en onafhankelijkheid te herstellen' was in zijn ogen daarom de bewapening van de burgers.³

Naar aanleiding van het tweede artikel besteedde Van Manen veel aandacht aan het probleem van de interne vrijheid. De burgerbewapening vervulde aanvankelijk ook een belangrijke functie bij de aanpak van dit probleem.⁴ Van Manen borduurde voort op de gedachte uit het artikel, waarin een geregelde regeringsvorm als het belangrijkste anker van de vrijheid werd gezien. De regeringsvorm moest dan ook in een uitdrukkelijke grondwet worden vastgelegd. Bovendien diende deze grondwet, als een maatschappelijke verdrag, door het volk te zijn aanvaard. De rol van het volk was na de goedkeuring van de grondwet beperkt. Slechts indien de overheid het [53] maatschappelijk verdrag schond, of indien de overheid zelf opriep tot herziening ervan moest het volk opnieuw worden betrokken. 'Want is het waar', aldus Van Manen,

dat in eene vrije Maatschappij alleen de WET, dat is, de uitgedrukte *wil des Volks*, (niet van elk bijzonder deel of lid) de eenige Souverain is; dat zij, die dit Volk, deeze Souverainiteit, *verbeelden*, (niet zelve zijn,) geen autoriteit bezitten: dan is het onbetwistbaar, dat zodra 'er verandering gemaakt wordt in die grondwet op welke zij hunne representatieve magt hebben ontvangen, de toestemming des Volks vereischt wordt, om de gemaakte Wet de kracht der Souverainiteit te geeven.⁵

Het stadsbestuur van Utrecht had in de visie van Van Manen inderdaad een dergelijke oproep gedaan, waardoor hij de vraag of de grondwet was geschonden niet uitgebreid hoefde te beantwoorden. Voor hem stond vast dat het volk opnieuw gehoord diende te worden. De recentelijk opgerichte gewapende burgerkorpsen zouden hierbij een gewichtige rol kunnen spelen.⁶ De volksinvloed zou immers gestalte kunnen krijgen op de nationale vergadering van die burgerkorpsen. Op die vergadering zouden dan de verbeteringen van de constitutie worden aangebracht. Van Manen presenteerde dit overigens niet als een nieuwigheid; hij wees erop dat in het verleden de schutterijen betrokken werden bij de besluitvorming omtrent de constitutie.

Van rechtstreekse invloed van het volk op de samenstelling en de activiteiten van het dagelijks bestuur wilde Van Manen in dit stadium nog niets weten. Zolang de overheid binnen de grenzen van de (grond)wet bleef, was het volk gehoorzaamheid verschuldigd aan diezelfde overheid. De

1.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 114 (=152) ev.

2.Ibid., 170-171.

3.Ibid., 173.

4.De dubbele functie van de burgerbewapening komt ook naar voren in het zojuist vermelde artikel uit de *Holländische Zeitung* en in Van Manen, *Prysverhandeling*, 273 en 276.

5.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 141.

6.Ibid., 172-174.

regering moest immers ongestoord kunnen delibereren:

Want, hoe kan men de Regeering representatief, als verbeeldende het geheele Volk zelf, beschouwen, zonder haar te vereeren met het vertrouwen dat het gantsche lighaam des Volks toekomt? Immers het wantrouwen, buiten reden, is hier een wantrouwen in zich zelf.¹

Alleen via de pers kon de handelwijze van de regering worden beoordeeld, hetgeen dan wel achteraf en op een bescheiden manier diende te geschieden.² Op deze wijze sauveerde Van Manen de bestuurbaarheid van de staat, die hij van zo groot belang achtte met het oog op de machtspositie daarvan. [54]

De visie van Van Manen op de invulling van de 'vrijheid' evolueerde evenwel snel onder invloed van de politieke gebeurtenissen in Utrecht. Het volk kon, zo betoogde hij nu, niet langer voor zijn vrijheid vertrouwen alleen op het evenwicht tussen de stadhouder en de Staten, alsmede op de deugd van de bestuurders. Tot dusverre werd de heerszucht in de Republiek vooral getemperd doordat de stadhouder een tegenwicht vormde tot de regenten.³ Dit was echter schadelijk en onnatuurlijk, omdat de stadhouder zo een *imperium in imperio* belichaamde, terwijl hij eigenlijk ondergeschikt zou moeten zijn aan de soevereiniteit van de staat. Daarom moest het tegenwicht in het volk zelf, waar immers ook de soevereiniteit aan ontleend werd, gezocht worden. Hij kwam dan ook met het voorstel om een comité van burgers in het leven te roepen, dat permanent moest toezien op de gedragingen van de heersers. De invloed van de burgerij, tot dusverre beperkt tot de totstandkoming van de constitutie, werd zo aanzienlijk uitgebreid. Dit comité zou echter louter een raadgevende functie krijgen; de overheid was slechts verplicht in overleg met dit comité te treden.⁴ Bovendien had het geen enkele invloed op de samenstelling van het bestuur. Van een democratische regering was derhalve nog geen sprake,⁵ maar niet veel later zette Van Manen die stap wel. Deze stap volgde na de publicatie in *De vrye Nederlander* van het concept-regeringsreglement voor de stad Utrecht. Dit concept voorzag in gekozen burgemeesters, een gekozen Raad en een gekozen orgaan van toezicht, het college van gecommiteerden.⁶ Ook enkele artikelen uit *De patriot in de Eenzaamheid* droegen bij tot de wijziging in zijn opvattingen. De auteur van dit werkje, die ook onder invloed van Iselins *Geschiedenis der menschheid* stond, betoogde net als Van Manen, dat echte vrijheid betekende, dat men alleen maar onderworpen was aan wetten, als zijnde de wil van het gezamenlijke volk.⁷ Hij legde bovendien een belangwekkend verband tussen vrijheid en vaderlandsliefde. De liefde voor het vaderland was weliswaar, zo meende hij, een aangeboren neiging, maar zij werd eerst werkzaam door het genot van een redelijke vrijheid. Van Manen citeerde in verband met de vereiste mate van volksinvloed uitvoerig uit *De patriot*: [55]

Het recht, om door middel van zeker aantal uit zyn midden daartoe vrywillig aangestelde gecommiteerden, zyne eigen Overheid te helpen kiezen, en, ingevalle van blykbaar misbruik des daaraan toevertrouwd gezags, deze van haar ampt te doen ontzetten (...) is alles wat het volk in eene groote maatschappy noodig heeft, ten einde zyne wezenlykste en aangeboren

1.Ibid., 140.

2.Ibid., 135 en 140.

3.Ibid., 195.

4.Ibid., 195.

5.Ibid., 197-198.

6.Ibid., 330.

7.*De patriot in de Eenzaamheid I* (Amsterdam 1785), 8, 103, 166. Ook deze auteur zag de toegenomen weelde als een van de oorzaken van de tegenspoed van de Republiek.

rechten, voor geweldige inbreuken van heerszuchtige ingezetenen te beveiligen.¹

Ook Van Manen stelde zich nu op het standpunt, dat de aanstelling van de regenten op enigerlei wijze door het volk moest plaats vinden. Deze wending ging gepaard met een andere opvatting over representatie. Tot dusverre was hij uitgegaan van een symbolische vertegenwoordiging van het volk door het bestuur. De vrijheid lag verankerd in de grondwet, die de wil van het volk en dus de soevereiniteit belichaamde. Zolang het bestuur zich maar aan die grondwet hield, verbeelde zij het volk, ook al was het zonder enige medewerking van het volk samengesteld, aldus Van Manen. Voor hem was dat niet problematisch, omdat hij de wet als de werkelijke overheid zag. Nu eiste hij een 'behoorlyke evenmaat' tussen regering en volk.² Deze opvatting van representatie bracht met zich mee, dat hij zich verzette tegen een terugkeer naar de benoeming van het stadsbestuur via de gilden. De gilden vormden namelijk niet langer de bloem des volks, immers anders dan vroeger waren nu niet alle burgers tevens gildelid.³ Daarnaast eiste hij dat de regering uit veel leden bestond, omdat zij dan 'minder aan de gevolgen van menschelyken grilligheden, driften en gebreken' onderhevig zou zijn.⁴

Sinds 1779 had de invulling van 'vrijheid' bij Van Manen, zo kan worden geconstateerd, een enorme wijziging ondergaan. Hij werd hierdoor in de jaren 1785-1786, meer dan tevoren, geconfronteerd met het probleem van de bestuurbaarheid van de staat. Deze bestuurbaarheid, die voor hem nog steeds cruciaal was in het kader van zijn onverminderde streven naar herstel van de macht van de Republiek, zou immers bedreigd kunnen worden door een te grote, onbepaalde volksinvloed. Van Manen motiveerde daarom uitgebreid, waarom de burger gehoorzaamheid was verschuldigd aan de overheid. Hij stelde, net als Iselin, voorop dat de volkomen natuurstaat, zonder banden en verplichtingen, een barbaarse en rampzalige toestand was. De menselijke natuur neigde nu eenmaal 'naar heerschappy, naar vermeerdering van [56] magt en gezag, tot koestering van eigenliefde en eigen voordeel, meer dan tot heil van het algemeen'.⁵ Daarom was er een geregelde overheid nodig om voor orde te zorgen. Maar dit kon niet een regering van allen zijn, want die zou nooit het algemeen belang kunnen behartigen.⁶ Bovendien was niet iedere onderdaan in staat om staatszaken op hun merites te beoordelen, terwijl evenmin het volk telkens hoofd voor hoofd kon worden geraadpleegd.⁷ De volksinvloed diende derhalve bij representatie plaats te vinden. Evenmin moest men zich vergissen aangaande de locatie van de soevereiniteit. De soevereiniteit lag, aldus Van Manen, bij het volk als geheel en kon niet verdeeld worden over de afzonderlijke leden. Deze leden konden dan ook afzonderlijk geen soevereiniteit uitoefenen.⁸ Degenen die dit anders zagen, verwarden 'vrijheid' met 'onbandigheid'.⁹ Er was, zo meende Van Manen, sprake van een 'contract van gehoorzaaming', dat door de bevolking onderhouden diende te worden. Zij moest er zorg voor dragen, dat de bestuurders werden 'gehandhaafd by die eere en baate welke aan hun rang van verdienste verknogt is'.¹⁰ Dat was overigens in een republikeinse staat, gekenmerkt door volksbestuur, een verplichting uit eigenbelang. In een dergelijke staat was immers een ieder evenzeer tot die bestuursfunctie gerechtigd, indien 'zyn deugd en verstand die

1.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 535.

2.Ibid., 587.

3.Ibid., 585-586.

4.Ibid., 615.

5.Ibid., 614-615.

6.Ibid., 615.

7.Ibid., 520. Vgl. ook 644.

8.Ibid., 642.

9.Ibid., 643.

10.Ibid., 616.

keuze waardig maaken'.¹

Ter afsluiting van deze bespreking van de periode tot 1786 wil ik nog wijzen op twee belangrijke kenmerken van Van Manens opvattingen. Het eerste punt betreft zijn visie op het verleden. De geschiedenis van de Republiek vormde nog steeds een voorname inspiratiebron voor Van Manen. Het verval van de welvaart van het eertijds bloeiende Nederland was, zo meende hij, mede het gevolg van de verwaarlozing van de karakteristieke Nederlandse deugden en de verbastering van de constitutie.² Hij deed dan ook verwoede pogingen om binnen de bestaande (institutionele) kaders [57] van met name de Unie van Utrecht te blijven. Meermalen benadrukte hij dat het hem slechts ging om het ongedaan maken van wat hij zag als de inbreuken op die constitutie, niet om een verandering ervan.³ Hij zag daarbij nog steeds een grote rol weggelegd voor de stadhouder, in het bijzonder met het oog op het handhaven van het verband tussen de provincies. Het was zijn bedoeling om zowel de stadhouder, als regering, als de burgerij bij hun rechten te conserveren,

daar het volk volgens eed en belang haare representanten als de souverain van den lande zoude doen respecteren en niet gedoogen dat een Stadhouderlyk imperium in imperio standgreep - noch ook, dat de stadhouder in zyne wettig gedecreeteerde rechten verkort wierd - maar als het slotstuk in de bouworde, ons staatsgebouw de noodige hegtheid en vereeniging der deelen gave.⁴

Voor concrete zaken als burgerbewapening beriep hij zich zelfs expliciet op art. 8 van het Unieverdrag en de traditie van de schutterijen.⁵ Wellicht onder invloed van Iselin meende Van Manen wel, dat naarmate een natie meer verlicht was, zij haar rechten beter kende en dus de vrijheid dichterbij was,⁶ maar het ging dan wel om kennis van de rechten zoals die in het verleden waren vastgelegd.

Het tweede punt is dat Van Manen binnen het kader van de Unie van Utrecht wel het accent legde op het nationale perspectief. De algemene bewapening was volgens hem een nationale zaak, waarbij de provincies elkaar niet langer moesten tegenwerken.⁷ Hij beschouwde het Unieverdrag, zo bleek enkele maanden later, als een verbintenis die de zeven delen van de Republiek tot *één lichaam* omvormde tot zekerheid van het gemenebest.⁸ Hij hield daarom een pleidooi voor gelijke regeringsconstituties in alle provincies. Essentieel voor die zekerheid was namelijk de 'vrye werking' van de afzonderlijke delen. Een provincie, die vanwege het ontbreken van een geregelde regeringsconstitutie aan de bijzondere invloed van een enkeling blootstond, was nutteloos, ja zelfs schadelijk voor het bondgenootschap. Vele zaken dienden daar immers met algemene stemmen besloten te worden, en een afwijkende mening in een van de provincies zou de besluitvorming derhalve sterk vertragen. De [58] achterliggende gedachte was vermoedelijk dat Van Manen het Nederlandse volk als een eenheid beschouwde, met maar één wil. Zodra door gelijklopende regeringsconstituties de stem van het volk op een gelijke wijze

1.Ibid., 617.

2.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 618-619. Vgl. ook 638: het was de oorlog met Engeland, waardoor men beseftte dat de verbastering van de oorspronkelijke vrijheid ernstige gevolgen had voor de kracht van de Republiek.

3.Ibid., 617, waar hij tevens opmerkte dat hij dit mogelijk achtte, omdat ook onze voorvaderen erin waren geslaagd de 'overdreeven Graavelyke Regeering' af te werpen, 618-619 en 656.

4.Ibid., 656.

5.Van Manen, *Prysverhandeling*, 282.

6.[Van Manen], *De vrye Nederlander*, 638.

7.Ibid., 172.

8.Ibid., 590-591. Vgl. ook 521.

gehoord kon worden, zou ook eensgezindheid in de Staten-Generaal eenvoudig bereikt kunnen worden. Van Manen zou na 1795, in de Nationale Vergadering, deze opvatting van de eenheid van het Nederlandse volk met verve uitdragen, maar dan wel in combinatie met een pleidooi voor een eenheidsstaat.

Ballingschap, terugkeer en revolutie, 1786-1796

Op een enkel gedicht na verscheen er in de jaren 1786-1792 weinig van de hand van Van Manen.¹ Dit is niet verwonderlijk want vanaf eind 1788 tot 1792 verbleef hij in het buitenland. Al spoedig na zijn terugkomst kwam er een nieuwe stroom publicaties op gang, waaronder de *Beantwoording der vraag: voor welke zedelijke verbeteringen uit het gebod der liefde des naasten ontleend, zijn de ambagten, kunsten, neeringen en vooral de koophandel, vatbaar?* (H. Keyzer; Amsterdam 1793). In deze *Beantwoording*, uitgegeven door de Amsterdamse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, liet Van Manen zich wijselijk niet uit over politieke vraagstukken.² Eerst na de omwenteling van januari 1795 rolde er weer een politiek essay van hem van de persen, te weten het *Wijsgeerig en geschiedkundig onderzoek naar de wettige oppermagt in de Vereenigde Nederlanden, sedert de Afzweering van Philips den II.*³ Ik heb hiervan nergens een exemplaar kunnen vinden, maar er is wel een recensie van het boek verschenen⁴ en ook A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregering tot aan het jaar 1795* besteedde er in 1802 nogal wat aandacht aan.⁵ Uit deze beide laatste bronnen kan [59] wel het een en ander over de inhoud worden afgeleid. Van Manen heeft het boek vermoedelijk vroeg in zijn ballingschap geschreven, want hij merkte op dat het uitbreken van de Franse Revolutie de gronden van het boek bevestigde.⁶ Het onderzoek had tot doel om de wettigheid van de processen, die door de Staten van de verschillende provincies tegen de patriotten werden gevoerd te bestrijden. Van Manen mengde zich om die reden in de op zichzelf oude discussie over de vraag of na de afzweering van Philips II de soevereiniteit eigenlijk wel bij de gewesten terecht was gekomen.⁷ Zijn antwoord luidde ontkennend, omdat het volk de toen ingetreden regeringsvorm nooit uitdrukkelijk heeft goedgekeurd en, zo merkte hij op, 'eene stilzwijgende goedkeuring niet genoegzaam zij voor een Volk, om eene Staatsregeling (Constitutie) voor wettig te houden'.⁸ De Unie van Utrecht kon derhalve niet als een behoorlijke grondwet worden beschouwd. De regeringsvorm tijdens de Republiek was dan ook niet meer geweest dan een feitelijke toestand, die door het volk was gedoogd. De Provinciale Staten hadden, samen met de stadhouders overigens, na een korte periode van regeringloosheid aan het einde van de zestiende eeuw de macht eenvoudigweg met geweld geïsurpeerd. Van Manen legde aan dit betoog, zo bleek, de

1. Bijvoorbeeld in *Op de vriendschapsverbintenis tusschen de Kroon van Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Utrecht 1786)

2. Wellicht met het oog op de doelgroep ging Van Manen in deze prijsvraag wel uit van een zorgeloze natuurtoestand die de mens helaas had verlaten door zich met kunst, wetenschap en handel bezig te gaan houden. Slechts door zich bij die activiteiten te laten leiden door het gebod tot naastenliefde, zo betoogde hij, kon de mens zijn zedelijke bestemming bereiken. *Beantwoording*, 2, 5-7, 9-10, 13, 17-18 en 22.

3. Amsterdam 1795 bij H. Keyzer. De *Alphabetische Naamlijst van boeken* (Den Haag/Amsterdam 1832), 381 en Ramaer, 'Jacob van Manen', 1101, noemen evenwel Den Haag als plaats van uitgave.

4. De recensie staat in *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* (Amsterdam 1796) I, 251-254.

5. A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregering tot aan het jaar 1795 of geschied- en staatkundig onderzoek, in welken zin de Staten van Holland, gedurende de republikeinsche regering, zijn geweest de wettige soevereine vertegenwoordigers van 't gansche volk van Holland, of der geheele natie I-V* (Amsterdam 1802-1805). Ook Veen, 'Van Vranck tot Kluit', 313, wijst op de aandacht van Kluit voor Van Manen.

6. *Letter-oefeningen* I, 252.

7. *Letter-oefeningen* I, 251. Zie over deze discussie uitgebreid Veen, 'Van Vranck tot Kluit', passim.

8. Kluit, *Historie* I, 5-6 en *Letter-oefeningen* I, 254.

gedachte van de volkssoevereiniteit ten grondslag. Hij wilde hieraan een concrete invulling geven en gebruikte daartoe het begrip 'grondmacht'.¹ De grondmacht was het recht van het volk om zijn regeringsvorm te bepalen. Deze grondmacht diende goed onderscheiden te worden van de regerings- of wetgevende macht, die uit de door het volk gekozen regeringsvorm voortvloeide. Het volk was namelijk aan ingestelde regeringsmacht onderworpen en kon derhalve niet zelf heersen. Op deze wijze legde Van Manen de oorsprong van de soevereiniteit bij het volk, zonder dat hierdoor de bestuurbaarheid in gevaar kwam.² Zoals hierna nog zal blijken, zou [60] hij deze theorie tijdens zijn optreden in de Nationale Vergadering uitgebreid verdedigen.

Er is één element uit het *Wijsgeerig en geschiedkundig onderzoek* dat nog van belang is met het oog op de latere strijd tussen de federalisten en de unitaristen om de staatsvorm van de Republiek. Van Manen verdedigde in dit werk niet alleen de volkssoevereiniteit, maar concludeerde ook al dat de federale staatsvorm van de oude Republiek uiterst ongelukkig was. Hij schreef:

dat 'er geen duurzaam volksgeluk, uit eene zogenaamde Constitutie van zeven onafhangelijke Gewesten of Souverainiteiten, en nog minder van particuliere Steden, Leden, Collegien, Broederschappen, Societeiten, Gemeenten, in elke derzelve, te hoopen of te verwagten is, zonder aanhoudende collusien, verwarringen en tegenstreevingen van elkander aan te treffen, en gelegenheden open te laten voor allerlei Intriguanen, die zich toeleggen door verdeeldheden te heerschen, misnoegdheden te stichten (...): om, uit eigenliefde of heerschezugt, hun rol te spelen, en de Man van 't Volk te worden.'³

Van Manen poogde ook als politicus, als lid van de Vergadering van de Provisionele Representanten van de provincie Utrecht, dit standpunt in een vroegtijdig stadium gestalte te geven. Al op 30 maart 1795 hield hij daar een toespraak, waarin hij de Unie van Utrecht 'het contract der gewaande vereeniging, (..) de waare bron onzer vereeuwde Staatsgeschillen, verwydering en ongelukken' noemde.⁴ Hij sprak de wens uit, dat er een beter verbond, 'niet van bemiddeling of tegenwigt aan onderscheiden belangen, maar van in eensmelting tot één onverdeelde Republiek' tot stand zou komen. Daartoe diende de vorming van een Nationale Vergadering te worden bevorderd. Wellicht doelde hij op deze toespraak toen hij enkel jaren later opmerkte, dat hij een van de eersten was die voor een eenheidsstaat had gepleit.⁵

Van Manen schreef in de onderhavige periode tevens een advies aan de Vergadering van Representanten van Utrecht, inzake de vraag wat er met de hoge - en ambachtsheerlijkheden, die een bestuursbevoegdheid met zich meebrachten, moest gebeuren.⁶ [61] Zijn visie op het staatkundige verleden van de Republiek, zoals die in het advies naar voren komt, was net als in

1. Veen, 'Van Vranck tot Kluit', 322, oppert de gedachte dat Van Manen dit begrip heeft ontleend aan J.H.G. Justi, *Natur und Wesen der Staaten als die Quelle aller Regierungswissenschaften und Gesetze* (Mitau 1771).

2. Kluit, *Historie* I, 252-253. Kluit verzette zich niet tegen de term 'grondmacht', maar bestreed wel 'de fictie' dat daarmee de soevereiniteit ook 'in de boezem van het volk' lag. Volgens hem werd het volk vertegenwoordigd door de Provinciale Staten en lag de grondmacht derhalve bij hen.

3. Het citaat staat in de *Letter-oefeningen* I, 252.

4. *NNJ* 30/3 (maart 1795), 2327-2331 (citaten op 2330).

5. Van Manen, *Voorstellen*, 22.

6. J. van Manen en G.A. Visscher, *Advies op de requeste van Willem Straalman* (1795/1796). Het advies is geschreven na de omwenteling, dus na januari 1795, maar voor februari 1796, want er wordt op p. 6 gesproken over een 'Nationale Vergadering of Conventie die nog op handen is'. Visscher (1762-1827), advocaat te Utrecht, zou evenals Van Manen lid worden van de eerste en tweede Nationale Vergadering. J. van Haften, secretaris van de beide constitutiecommissies, was zijn zwager.

het *Wijsgeerig en geschiedkundig onderzoek*, aanzienlijk kritischer dan in de jaren voor zijn ballingschap. Toch ademt het stuk een verbazend gematigde sfeer, in beschouwing nemende dat er een revolutie, zij het een 'fluwelen', heeft plaats gehad. Het advies begint met de constatering, dat de heerlijkheden hun oorsprong in het leenstelsel hebben. Dat leenstelsel was natuurlijk wel in strijd met de vrijheid en gelijkheid, maar moest toch in de historische context worden gezien. Het leenstelsel was immers een staatkundig systeem, dat gebaseerd was op het evenwicht tussen kerkelijke en wereldlijke macht, alsmede tussen leenheer en leenmannen. Dit staatkundige stelsel was dan ook niet zo despotisch als verlichte denkers wel meenden. Het ging pas fout toen de leenmannen zich losrukten uit het leenverband en zich als onafhankelijke heren gingen gedragen, maar wel met behoud van hun privileges. Vooral het voortbestaan van de privileges in de Republiek, zoals de onderhavige heerlijkheden, wekte de verbazing van de auteurs.¹ Deze privileges waren immers in strijd met de volksoverheid en men had ze daarom bij de stichting van de Republiek moeten opheffen. Pas dan had zij zich 'vrij' kunnen noemen. In plaats daarvan waren de privileges juist door de Unie van Utrecht, die opnieuw een 'onvolledige en krachteloze' grondwet werd genoemd, bevestigd.

Deze kritiek op het Unieverdrag impliceerde echter niet, dat de privileges, waaronder de onderhavige hoge - en ambachtsheerlijkheden nu zonder meer konden worden afgeschaft. De auteurs waren slechts uit op een politieke revolutie, niet op een sociale. Zij betoogden dan ook dat dergelijke privileges verweven waren geraakt met de eigendomsrechten, en daarmee slechts aantastbaar tegen vergoeding. Immers, ook het Unieverdrag had tot doel de 'veiligheid en zekerheid der eigendommen' te garanderen.² Dit betekende uiteraard niet dat in de toekomst de privileges ongewijzigd dienden te blijven. Integendeel, de auteurs benadrukten, dat het Unieverdrag vervangen moest worden door een 'behoorlijke Staats- of Nationale wet'. Alle privileges konden dan op een eenparige voet gebracht worden als gewoon, particulier eigendom, 'teneinde bij het veranderen der Wetten of de instelling van een algemeen Nationaal Wetboek, de eenvoudigheid, verstaanbaarheid, en duidelijkheid voor iedere Burger daar in konde betragt worden'.³ In een vrije maatschappij behoorde in de wetten [62] immers 'eenheid en eenvoudigheid' plaats te hebben.

De opheffing van de genoemde heerlijkheden zou dus vooral belangrijke gevolgen hebben voor de publiekrechtelijke aspecten ervan. Er zouden namelijk een groot aantal ambten op lokaal niveau vrijkomen. Met het oog op de volksoverheid zou de aanstelling van de nieuwe bestuurders toekomen aan het volk zelf, als zijnde de oorspronkelijke soeverein. Maar er werd, in een voor Van Manen typerende passage, voor gewaarschuwd, dat ook deze bestuurders verantwoording verschuldigd zouden zijn aan de 'soverain van den Lande', waarbij overigens niet geheel duidelijk werd of daarmee de provinciale, dan wel de nationale overheid werd bedoeld. Immers, zo werd betoogd,

te stellen, dat elk klein volksgedeelte (...) het uitsluitend recht zou hebben, om willekeurig naar hun goeddunken hier in te handelen (...) zou even absurd zijn, als dat men wilde beweerden, dat ieder Burger in een vrijen staat, onafhankelijk soverain was.⁴

Van Manens bezorgdheid over de bestuurbaarheid van de Republiek was blijkbaar niet

1. Ibid., 2.

2. Ibid., 3.

3. Ibid., 5. Zie voor een uitgebreide behandeling van de pogingen van Van Manen in de Nationale Vergadering om een uniform, nationaal wetboek ingevoerd te krijgen: Van den Berg, *Codificatie en staatsvorming*, 324-327 en 339-340. Vgl. daarnaast Van Manen, *Voorstellen*, 189 en 249.

4. Van Manen/Visscher, *Advies*, 3.

verdwenen.

Van Manen en de Nationale Vergadering, 1796-1798

We hebben Van Manen hiervoor al leren kennen als iemand die een zo volledig mogelijk politiek-theoretisch systeem aan de staatsinrichting ten grondslag wilde leggen. Als volksvertegenwoordiger belast met het opstellen van een nieuwe grondwet kreeg hij de gelegenheid zijn visie opnieuw uiteen te zetten. In grote lijnen kwam deze visie overeen met hetgeen hij al in 1785 en vervolgens in 1795 had betoogd. Maar hij ontkwam er in de Nationale Vergadering en in de constitutiecommissie niet aan zijn standpunt inzake kwesties als vrijheid en soevereiniteit nader te preciseren. Daar werd hij immers direct geconfronteerd met federalistisch gezinde mederepresentanten, die een geheel andere opvatting hadden over het verleden en de toekomst van Nederland. Voor het eerst bleek uit zijn betogen een zekere Franse invloed, maar hij maakte onmiddellijk duidelijk dat dit Franse voorbeeld niet klakkeloos gevolgd moest worden.¹ Hij beriep zich bovendien regelmatig op auteurs uit andere landen, zoals Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten, Spanje en Italië. [63]

In de hierna volgende schets van de ideeën van Van Manen zullen achtereenvolgens de natuurtoestand en de mensenrechten, waaraan hij tot dusverre weinig aandacht had besteed, de vrijheid en de soevereiniteit, en tenslotte de vaderlandsliefde de revue passeren.

Natuurtoestand en mensenrechten

Het is om meerdere redenen wel begrijpelijk, waarom Van Manen zich niet zo had bezig gehouden met de exacte invulling van de natuurtoestand. Ten eerste ging hij ervan uit dat er geen historische gegevens over deze natuurtoestand bekend waren.² Sinds mensenheugenis had er volgens hem in de Nederlanden immers een - weliswaar stilzwijgend afgesloten - sociaal contract gegolden, laatstelijk de Unie van Utrecht. Pas sinds de revolutie en de verkiezing op provinciaal niveau van de provisionele representanten achtte hij dit Unieverdrag opgezegd en bevond de Republiek zich in een soort natuurtoestand.³ Daarnaast vond Van Manen de natuurtoestand niet zo belangrijk, omdat de mens altijd in een maatschappij wilde leven. De precieze invulling van het sociaal contract was daarom veel gewichtiger. Een belangrijke reden voor hem om nu toch uitgebreid op deze kwestie in te gaan, was om zijn mederepresentanten te overtuigen van zijn stelling, dat de Republiek zich nu in de natuurtoestand bevond. Hij hoopte zo te bereiken, dat de staatsrechtelijke hervormingen niet beperkt zouden blijven tot het herstel van de gebreken in de oude constitutie.⁴ Voor Van Manen was de 'grondwettige herstelling' een gepasseerd station.

Van Manen hield vast aan het uitgangspunt dat de natuurtoestand weinig fraai was. Hij beriep zich hiervoor nu op de Zwitserse natuurrechtsgeleerde J.J. Burlamaqui (1694-1748).⁵ De mensen leefden er, aldus Van Manen, wel als gelijke individuen, die vrij waren, in de zin dat ze geen bevoegd gezag boven zich hadden. Maar zij stonden in een louter zedelijke betrekking tot elkaar en waren slechts onderworpen aan de natuurrechten en zedenwetten.⁶ Ze hadden in het bijzonder

1. Van Manen noemde de Franse constituties, alsmede de auteurs Montesquieu, Condorcet, Boissy d'Anglas en J.P. Rabaut Saint-Etienne (1743-1793). De Gou, *Plan*, 15, 41, 121-123, 256 en 329. Van Manen, *Voorstellen*, 7.

2. Van Manen, *Voorstellen*, 3-4.

3. Ibid., 4-5, 7, 62-63 en 73. De Gou, *Plan*, 18, 41-42 en 76-77.

4. Van Manen, *Voorstellen*, 2-3 en 6.

5. De Gou, *Plan*, 76. Burlamaqui, hoogleraar in het natuurrecht te Genève, was de auteur van *Principes du droit naturel* (1747; een Nederlandse vertaling verscheen in 1752).

6. Van Manen, *Voorstellen*, 3-4, 10 en 63-64. De Gou, *Plan*, 76.

geen rechten in de juridische zin van het woord, omdat een wettige dwingende macht, een soeverein, ontbrak. Er bestond met andere woorden geen positief recht. [64] Iedere huisvader had in de natuurtoestand weliswaar, zo betoogde hij, over zijn volwassen kinderen, 'als de sterkste, het Natuurlijk Recht van dwang; en, als de wijste en gegoedste, de zedelijke verplichting der neiging en dankbaarheid voor zich', maar dat had met wettige rechten, met soevereiniteit niets te maken.¹ Het gevaar van wetteloze verwarring en van overheersend geweld van het ene individu tegen het andere was in een dergelijke natuurtoestand dan ook levensgroot.² Veel mensen waren nu eenmaal heerszuchtig van aard en uit op de vergroting van hun macht. Maar indien macht door middel van kracht of list werd uitgeoefend, was er nog steeds geen sprake van recht.

In de situatie van formele anarchie, waarin de Republiek nu was terecht gekomen, was van een dergelijke verwarring nog geen sprake, omdat de oude, eigenlijk niet meer geldende wetten nog werden nageleefd.³ De mensen hielden zich echter alleen maar vrijwillig aan die wetten, vanwege de conveniëntie. Bovendien waren de mensen in de loop der tijd beschaafder geworden. Maar gezien het gevaar van overheersend geweld was het voor de Republiek noodzakelijk om zo snel mogelijk een nieuw sociaal contract af te sluiten. Een dergelijk contract moest zoveel mogelijk gebaseerd zijn op het recht in de natuurtoestand, dat wil zeggen op de gelijkheid van de individuen, waarbij de rede als richtsnoer kon dienen.⁴ Deed men dit niet dan zou verzwakking van het staatsverband onvermijdelijk volgen met het voortschrijdende inzicht van het volk in zijn rechten. Maar het doel van de Natie om zich te verenigen, namelijk de beveiliging van personen en eigendommen, kon met zich meebrengen, dat deze natuurlijke rechten niet volledig in positief recht werden omgezet.⁵

Van Manen trok uit zijn visie op het recht in de natuurtoestand voor het eerst uitdrukkelijk de conclusie dat er geen aan de constitutie voorafgaande Verklaring van de Rechten van de Mens diende te worden opgesteld.⁶ Met zijn toetreding tot de maatschappij had de burger zijn natuurlijke staat verlaten en het was onnodig die rechten en plichten te verklaren, [65]

die hij in een vorigen staat bezat, en op welke hij zich, als Burger, nimmer kan beroepen, dan daar, waar de voorschriften der Maatschappij ophouden en zwijgen.⁷

Een dergelijke verklaring zou bovendien slechts verkeerde verwachtingen wekken bij veel mensen. Het was veel beter om in het maatschappelijk verdrag de onaantastbare, afdwingbare rechten en plichten van de staatsburger vast te leggen en tevens duidelijk het verschil aan te geven tussen enerzijds recht in de natuurtoestand en anderzijds recht in de maatschappij. Uit deze visie vloeide, tenslotte, ook een scherpe tweedeling voort tussen de deelnemers aan een maatschappelijk verdrag en de buitenstaanders. Degenen die het sociaal contract niet onderschreven, vielen in de opvatting van Van Manen buiten de maatschappij en genoten derhalve ook niet de bescherming van de wet. De slotzin van het door Van Manen voorgestelde verdrag luidde:

En verklaaren zij eindelijk gezamenlijk buiten deze maatschappij en de bescherming der wet te sluiten, alle die gene, welke op eenigerhande wijze mogten toonen dit contract niet mede te

1. Van Manen, *Voorstellen*, 267.

2. *Ibid.*, 5, 95 en 268. De Gou, *Plan*, 11 en 17.

3. Van Manen, *Voorstellen*, 7 en 63-64. De Gou, *Plan*, 41-42.

4. Van Manen, *Voorstellen*, 16-17.

5. *Ibid.*, 274-275 en 278.

6. *Ibid.*, 91. De Gou, *Plan*, 15, 105-106 en 110. De constitutiecommissie besloot aansluitend in deze zin: De Gou, *Plan*, 109.

7. De Gou, *Plan*, 105

hebben aangegaan.¹

Vrijheid en soevereiniteit

In de natuurtoestand, zoals hierboven beschreven, bestond in de opvatting van Van Manen geen wettig gezag, en derhalve geen soevereiniteit. De individuen waren er vrij, zij het dat er geen overheid was die hen beschermde. Maar ook het 'volk', dat bij Van Manen zo'n grote rol speelde, had in de natuurtoestand geen soevereiniteit. Het had, zoals hij al in 1795 had betoogd, slechts de 'grondmacht', dat wil zeggen de bevoegdheid om in een sociaal contract soevereiniteit in het leven te roepen.² Dit contract diende uitdrukkelijk te worden afgesproken vooraleer er sprake kon zijn van 'vrijheid', een eis, die Van Manen vanaf 1785 met een ijzeren regelmaat had gesteld.³ Vervolgens moest het volk in het contract bepalen, waar die soevereiniteit kwam te berusten. Zij kon er voor kiezen om zelf, als gehele natie, de soeverein te zijn en zelf de wetgevende en eventueel ook de uitvoerende macht uit te oefenen. Dan was er sprake van een volstrekte democratie.⁴ Voor de Republiek, als grotere [66] staat, achtte Van Manen evenwel een representatieve democratie geschikter. In een grotere staat zou het volk immers moeite hebben om haar wil te bepalen en liep men derhalve 'het gevaar van eer de stem der individuus' te horen, dan de wil van het geheel.⁵ De met een representatieve democratie gepaard gaande overdracht van wetgevende en uitvoerende bevoegdheden bracht wel risico's met zich mee voor de vrijheid. De volgende regels moesten daarom in het maatschappelijk verdrag worden ingebouwd.

Ten eerste diende men de macht niet aan een enkeling op te dragen, maar aan een 'moreel lichaam'.⁶ Ook dit vloeide voort uit de eerder genoemde sceptis van Van Manen ten aanzien van de menselijke natuur. In de volgende passage legde hij uit dat op zichzelf de monarchie een uitstekende regeringsvorm was, ware het niet dat vorsten, net als alle andere individuen voor corruptie vatbaar waren. Hij merkte op:

Indien Monarchen Engelen waren, indien zij nooit eenige andere belangen en bedoelingen konden hebben dan die des volks: indien zij, gelijk morele lichamen, nimmer stierven, noch door erfopvolging konden verbasteren of ontaarden: indien de Monarchien Constitutioneel konden zijn, wat eene Republicainsche Souvereiniteit kan wezen - dan zeker was de Monarchaale Magt de beste voor alle Staaten.⁷

Doch omdat ook de beste vorst, omdat hij sterfelijk was, gevoelig was voor individuele belangenbehartiging, zou een overdracht van macht aan hem altijd tot misbreuk leiden. Toch hield hij vast aan 'deugdzaamheid' als politiek concept. Het risico van machtsmisbruik kon vermeden worden door de bevoegdheden te verlenen aan 'een zedelijk lichaam, dat uit de gehele Natie wordt daar gesteld, en in welk geen particuliere belangen kunnen plaats hebben'.⁸ Alleen een zedelijk lichaam dat uit een voldoende aantal door het volk gekozen leden bestond, kon de belangen van de gehele Natie overzien. De moderne liberale opvatting, waarin de volksvertegenwoordiging toch meer gezien wordt als een arena, waar belangenbehartiging

1.Ibid., 19. In de Staatsregeling 1798 ging men waarschijnlijk niet zover. Daar werd in ieder geval aan iedere 'ingezetene' bescherming van persoon en goederen geboden (art. 9 Acte).

2.Van Manen, *Voorstellen*, 94-96, 169 en 265-267.

3.Ibid., 4, 7 en 51. De Gou, *Plan*, 16.

4.Van Manen, *Voorstellen*, 94 en 267.

5.Ibid., 94-95 en 169.

6.Ibid., 71-72, 95 en 167. De Gou, *Plan*, 18 en 25.

7.Van Manen, *Voorstellen*, 71-72. Een vergelijkbare passage staat in *ibid.*, 95.

8.Ibid., 71-72.

plaatsvindt, was voor hem onaanvaardbaar. Volgens hem was het juist de taak van het Wetgevend Lichaam als *zedelijk* lichaam, om de tegengestelde deelbelangen te overstijgen en die ene volksstem te laten horen. De eis, dat de bevoegdheden aan een dergelijk zedelijk lichaam moesten worden opgedragen, zorgde er tevens voor dat Van Manen uit kon gaan van de gelijkstelling van gerepresenteerde en representant, van enerzijds de wil en het belang van het volk en anderzijds de wil en het belang [67] van de volksvertegenwoordiging. In de visie van Van Manen hield de Natie zo zelfs - door haar gemachtigden - 'daadlijk het Wetgeevend gezach in handen'.¹

Om een schijnvertegenwoordiging te voorkomen was het, zoals gezegd, noodzakelijk dat het volk meewerkte aan de samenstelling van het zedelijk lichaam. Aangezien Van Manen nog steeds weinig vertrouwen had in de kunde van de gewone man stelde hij een ingewikkeld, getrapt kiesstelsel voor, dat enige aandacht verdient, omdat het grote gelijkenis vertoont met het stelsel uit de Staatsregeling.² Wel bepaalde hij de kring van stemgerechtigden, de 'actieve burgers', ruim in vergelijking tot de Staatsregeling, waar nog een census-aspect was ingebouwd. Alle mannen ouder dan 22 jaar, die woonachtig waren in de Republiek en die verklaarden alleen tot de Nederlandse natie te behoren, zouden stemrecht krijgen.³ Hij verzette zich met een beroep op een werk van de Italiaanse schrijver Antonio Giuliani uit 1790 tegen het verbinden van een vermogensaspect aan het actieve of passieve kiesrecht.⁴ Per 500 burgers moesten de stemgerechtigden bijeenkomen en een kiezer benoemen, die vervolgens deel zou uitmaken van een van de 126 grondvergaderingen. Deze grondvergaderingen, die aanvankelijk door Van Manen 'kiezersvergaderingen' werden genoemd, zouden ieder bestaan uit 30 leden en 15000 inwoners vertegenwoordigen.⁵ Om het jaar moest vervolgens iedere grondvergadering een afgevaardigde benoemen, die samen met zijn 125 collega's naar een bijeenkomst zou afreizen om te bepalen wie tot de 98 nationale representanten zou gaan behoren. Deze 98 representanten zouden tenslotte zelf uitmaken wie in het Wetgevende Lichaam en wie in het Uitvoerende Lichaam zitting zouden nemen.⁶ Het andere jaar zouden op vergelijkbare wijze 112 leden worden aangesteld van de overheden van de departementen, waarin de Republiek naar het Franse voorbeeld zou moeten worden verdeeld. [68]

Als derde middel om inbreuken op de vrijheid tegen te gaan, voerde Van Manen de scheiding van de uitvoerende macht, de wetgevende macht en de rechterlijke macht aan.⁷ Hij hield echter wel strikt vast aan het uitgangspunt, dat er maar één volkswil bestond, die in zijn visie door maar één lichaam vertolkt diende te worden. Dit was uiteraard het Wetgevend Lichaam, dat bij hem soms ook wel het 'opperste gezag' heette.⁸ De - eveneens via de grondvergaderingen gekozen - uitvoerende macht, door Van Manen enigszins verwarrend ook wel de 'oppermacht' genoemd, was derhalve geen gelijkwaardige (mede)representant van de Natie, maar, integendeel, ondergeschikt aan het Wetgevende Lichaam.⁹ Zij zou rechtstreeks onder de controle van het wetgevend gezag vallen. Ook de departementale besturen en de rechterlijke macht zouden

1. Ibid., 167.

2. Ibid., 158-159. De Gou, *Plan*, 27, 107, 155, 435-436 en 438.

3. Als het om jonge burgers ging, moesten ze ook aantonen een nering te hebben of een geweer te kunnen hanteren.

4. De Gou, *Plan*, 254-255. Wel hoopte hij dat er vooral goeie burgers gekozen zouden worden, omdat alleen zij onafhankelijk van anderen waren. Ibid., 255 en 436.

5. Om de verwarring compleet te maken: Van Manen gebruikte de term 'grondvergadering' soms ook voor de basiseenheid van de stemgerechtigden per 500 inwoners, hetgeen overeenkwam met de in de Staatsregeling gebruikte benaming. Ook de verkiezing van de leden van de Nationale Vergadering had overigens plaats gevonden op basis van vergelijkbare 'grondvergaderingen'.

6. In beide lichamen zouden 49 personen zitting nemen.

7. Van Manen, *Voorstellen*, 96, 123, 169 en 288. De Gou, *Plan*, 328 en 436. Vgl. ook *ibid.*, 107-108 en 172.

8. Van Manen, *Voorstellen*, 266.

9. Ibid., 94, 96, 262-263, 273 en 288. De Gou, *Plan*, 258 en 328.

ondergeschikt zijn aan het Wetgevend Lichaam.¹ Van Manen was niet zo bang voor inbreuken op de vrijheid door het Wetgevend Lichaam. Machtsoverschrijding was alleen al onmogelijk, omdat dit lichaam de hoogste macht was en kon dus door 'geene neiging beziel worden, om zich verder uitte breiden of te verheffen'.² Bovendien achtte hij - en daar speelde zijn opvatting van representatie hem parten - een streven naar uitbreiding van de macht ondenkbaar, omdat het ging om een 'zedelijk Lichaam, aan wien de legislative Magt wettig opgedraagen' was. Wantrouwen jegens een dergelijk lichaam was net zo ongepast als wantrouwen jegens de natie zelf. Omdat de volkswil maar een keer gerepresenteerd kon worden, verzette Van Manen zich ook tegen een rechtstreeks door de grondvergaderingen gekozen Opperste Nationaal Gerichtshof (ONG). Het volk zou dan in feite zichzelf controleren.³ Zijn angst dat de volkswil op meerdere plaatsen gerepresenteerd zou worden was een van de redenen, waarom hij het gildesysteem wilde afschaffen.⁴ In een republikeinse staatsinrichting mochten immers alleen individuen, en geen corporaties worden gerepresenteerd. Het evenwichtsdenken, zo kunnen we concluderen, was in de ogen van Van Manen uiteindelijk vooral belangrijk voor staten zonder een [69] geregelde constitutie, zoals de Republiek tijdens het *Ancien Régime*.⁵ Daar konden dan de zogenaamde intermediaire lichamen het evenwicht vormen tegen de macht van de vorst.

Vaderlandsliefde

Naast het zekerstellen van de vrijheid, had ook het herstel van de kracht van de Republiek de constante aandacht van Van Manen. Deze beide doelstellingen waren bij hem zelfs nauw met elkaar verweven, zoals overigens al bij de behandeling van *De vrye Nederlander* is gebleken. Een slechte constitutie droeg volgens hem al de kiem in zich van de verzwakking van het staatsverband, omdat de onvermijdelijke verlichting van het volk op den duur wel moest leiden tot ongehoorzaamheid aan de willekeurige bevelen.⁶ Alleen onder een conform de hierboven geschetste constitutie was de staat verzekerd van een, door Van Manen van levensbelang geachte, gehoorzame bevolking. Hij liet er geen twijfel over bestaan dat het volk met het sluiten van het maatschappelijk verdrag zowel de oppermacht als de opperste macht uit handen had gegeven. Slechts wanneer de wettige soevereine macht dit verdrag schond, kon het volk op wettige wijze de soevereiniteit terugnemen.⁷ Van Manen benadrukte dan ook, dat een republikeinse constitutie niet leidde tot een ongebreidelde vrijheid. In een republiek werd niet meer aan de vrije wil van het individu overgelaten, dan in een monarchie. Integendeel, de republikeinse overheid kon en moest zelfs strenger zijn en het enige verschil met een monarchie was dat in een republiek de vrijheid het minst willekeurig onderdrukt werd.⁸ Van Manen waakte nauwgezet over de juiste balans tussen vrijheid en bestuurbaarheid, hetgeen ook bleek uit zijn voorstel om het Uitvoerend Lichaam dermate groot genoeg te maken, dat de nadelen van een regelmatige afwisseling van de leden ervan, zoals verlies van ervaring en routine, werden opgevangen.⁹ Daarnaast had hij nog steeds oog voor het economische aspect van de staatsmacht. Ook als volksvertegenwoordiger

1. Van Manen, *Voorstellen*, 56-57 en 123 (ONG). De Gou, *Plan*, 25, 28, 93 en 108.

2. Van Manen, *Voorstellen*, 289. Vgl. ook 123.

3. Daarnaast voerde hij de gebrekkige kennis van de gewone man aan tegen een dergelijke rechtstreekse verkiezing. De leden van het Hof zouden door de wetgevende en uitvoerende macht moeten worden benoemd. *Ibid.*, 123. Vgl. ook 251.

4. *Ibid.*, 230-231.

5. *Ibid.*, 57, 96 en 98. De Gou, *Plan*, 113.

6. Van Manen, *Voorstellen*, 16-17.

7. *Ibid.*, 266.

8. *Ibid.*, 72, 96 en 130.

9. *Ibid.*, 101 en 164-165. Vgl. ook 93 en 149.

pleitte hij, opnieuw onder invloed van kameralistische literatuur, voor een politiek, gericht op het vergroten van de welvaart van de Republiek.¹ Hierin vond hij nog een [70] argument tegen de gilden; die waren volgens hem ook vanuit economisch oogpunt nutteloos, ja zelfs schadelijk.²

Van meer recente datum was Van Manens keuze voor de eenheidsstaat, een keuze die eveneens mede in het licht van zijn vaderlandsliefde moet worden gezien.³ Slechts een door een sociaal contract in het leven geroepen geconcentreerde oppermacht kon kracht en verband aan de maatschappij verlenen.⁴ Hij poogde nu tevens *in concreto* de een- en ondeelbaarheid van het gezag in de Republiek te waarborgen, onder meer door het voorstel om bij ieder departementaal bestuur een lid van het Wetgevend Lichaam te stationeren, alsmede zijn plan om de departementale indeling niet samen te laten vallen met die van de grondvergaderingen.⁵ Ook wilde hij, zoals gezegd, een Opperste Nationaal Gerichtshof in het leven roepen.⁶

Conclusie

De drie in de titel genoemde aspecten van de Staatsregeling, te weten vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten lijken op het eerste gezicht los van elkaar te staan. Dat leidt er te gemakkelijk toe om de nadruk te leggen op één van deze aspecten te weten de vrijheid, en de overige twee te bagatelliseren. In de inleiding is daarom [71] voorgesteld om de Staatsregeling van 1798 eens in een achttiende-eeuws, zogenaamd republikeins en niet in een twintigste-eeuws liberaal perspectief te plaatsen. De zoektocht naar de politieke denkbeelden van Van Manen heeft vervolgens genoegzaam duidelijk gemaakt, dat de drie aspecten nauw met elkaar verweven zijn. Al in de jaren zeventig van de achttiende eeuw legde Van Manen een verband tussen het schenden van de constitutie en de teloorgang van de macht van de Republiek. Deze verwevenheid kwam ook tot uitdrukking in de terminologie; de term 'vrijheid' werd door hem zowel gebruikt voor de gewenste interne politieke structuur van de Republiek, als voor haar internationale positie. Vanaf het midden van de jaren tachtig stelde hij hogere eisen aan de 'vrijheid'. Hij achtte in toenemende mate daadwerkelijke volksinvloed cruciaal en wilde daarnaast een uitdrukkelijk maatschappelijk verdrag. Ook verliet hij in de jaren negentig het standpunt, dat een confederale staatsvorm noodzakelijk was voor het waarborgen van de vrijheid. Hij achtte een eenheidsstaat, mits ook aan de andere voorwaarden voor vrijheid was voldaan, geschikter. Maar 'vrijheid' bleef een essentieel vereiste voor een stabiele en dus machtige staat: alleen vrije burgers zouden de staat blijvend steunen. Het maatschappelijk verdrag kreeg, tenslotte, in zijn politieke theorie een bijzonder groot gewicht, hetgeen ingrijpende gevolgen had voor zijn opvatting over de

1. De Gou, *Plan*, 18, 116-117, 173 en 439.

2. Van Manen, *Voorstellen*, 229-239. De Gou, *Plan*, 233-234. Hij beriep zich voor zijn standpunt niet alleen op het door hem vertaalde Justi, *Volledige verhandeling*, maar ook op P.R. Campomanes (1723-1803), *Verhandeling over het ondersteunen van de gemene industrie* (Utrecht 1780), een vertaling van *Discurso sobre el fomento de la industria popular* (Madrid 1775), alsmede op werken van C.D. Erhard (1759-1813), hoogleraar te Leipzig, en T. Paine (1737-1809), die met met zijn *Common sense* (1776) een belangrijke bijdrage aan de Amerikaanse Revolutie leverde.

3. De Gou, *Plan*, 76.

4. Van Manen, *Voorstellen*, 271-272. Ondanks zijn verzet tegen een federatieve staatsvorm voor de Republiek erkende hij wel dat het volk daartoe kon besluiten in het sociaal contract. Hij stelde zelfs enkele keren voor om de constitutiecommissie te splitsen en twee concept-constituties aan het volk voor te leggen. *Ibid.*, 39, 43-44 en 68. De Gou, *Plan*, 33 en 179.

5. Van Manen, *Voorstellen*, 145 en 151-152. De Gou, *Plan*, 151. Beide voorstellen zijn op enigerlei wijze in de Staatsregeling 1798 terug te vinden.

6. Dit ONG zou onder meer als constitutioneel hof kunnen dienen. Daarnaast zou het kennis kunnen nemen van ambtsmisdriven, alsmede van het hoger beroep tegen uitspraken van de nationale gerechtshoven, die in eerste aanleg waren geweest. Van Manen, *Voorstellen*, 121-122. De Gou, *Plan*, 109, 118, 136-138, 143-144, 172 en 443.

mensenrechten. Alleen door een maatschappelijk verdrag kon een daadkrachtig gezag in het leven worden geroepen, dat zowel zorg kon dragen voor de rechten van de burgers, dus voor de interne vrijheid, als voor voldoende cohesie en macht voor de bescherming tegen buitenlandse vijanden, voor de externe vrijheid. Deze nadruk op de maatschappelijke toestand bracht hem ertoe mensenrechten in de maatschappij niet te erkennen, behalve voor zover ze in het maatschappelijk verdrag waren vastgelegd. Een verklaring van de absolute, natuurlijke rechten van de mens was in deze visie onzinnig en gevaarlijk.

Rijksuniversiteit Groningen

P.A.J. van den Berg